

Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924- 1938)

Sadet ALTAY

Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü
E-mail: sadet.altay@gop.edu.tr

Geliş Tarihi: 15-02-2016 Kabul Tarihi: 29-04-2016

ÖZ

ALTAY, Sadet, **Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938)**, CTAD, Yıl:12, Sayı 23 (Bahar 2016), s. 167-211.

Tedavi edilmediğinde körlükle sonuçlanan, bulaşıcı ve ağır bir göz hastalığı olan trahom, Cumhuriyet'in ilk yıllarında önemli bir toplum sağlığı problemiydi. Bahsi geçen yıllarda özellikle Doğu, Güney ve Güneydoğu vilayetlerinde yoğunlukla bulunan trahom hastalığı, bireyin üretim kabiliyetini azalttığından, bağımlı ve tüketici bir sınıfın meydana gelmesine neden oluyordu. Mücadeleye başlama kararının alındığı 1924 senesinde, ülkede yaklaşık üç milyona yakın trahom vakası olduğu tahmin ediliyordu. Trahomla savaş faaliyetlerine 1925 senesinde, sınırlı bir bütçe ile "*körler memleketi*" olarak nitelenen Adıyaman ile Malatya'da başlayan Sıhhiye Vekâleti, zamanla mücadele mıntikasını genişletti. Sabit ve seyyar şekilde örgütlenen teşkilat, bir yandan tedavi hizmetlerini yürütürken diğer yandan da profllaktik yani koruyucu tedbirleri içeren çalışmalar

gerçekleştirdi. Cumhuriyetin ilk on beş senesinin sonuna gelindiğinde yaklaşık 10 milyon hasta ayaktan, 15 bin hasta yatırılarak tedavi edildi ve yine 53 bin hastaya çeşitli göz operasyonları yapıldı. Ancak hastalığın tamamıyla yok edilmesi mümkün olmadı ve hastalık endeksi yüzde 70'den yüzde 50'ye indirilebildi. Hedeflenen başarıya ulaşılamasa da, sınırlı kaynak ve personelle yürütülen trahom savaş çalışmaları, ilerleyen süreçte gerçekleştirilen faaliyetlere örnek oluşturarak, yön verdi.

Bu çalışmada, 1924-1938 yılları arasında, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki nüfusun sağlığını ciddi boyutlarda tehdit eden trahom hastalığını önlemek ve ortadan kaldırmak amacıyla gerçekleştirilen mücadele mesaisi ortaya konularak, hedeflenen sonuca ulaşıp ulaşılmadığı, nedenleriyle birlikte ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Körlük, Trahom, Trahom Mücadelesi, Trahom Endeksi, Sağlık Propagandası

ABSTRACT

ALTAY, Sadet, **An Infectious and Chronic Social Disaster: Study of Trachoma Disease and Struggle against it in the first years of the Republic (1924-1938)**, CTAD, Volume 12, Issue 23, (Spring 2016), pp. 167-211.

Trachoma, a severe infectious eye disease which may result in blindness when it is left untreated, was a serious public health problem in the early years of the Republic. During the mentioned years, trachoma disease, found mainly in the East, South and Southeast provinces caused reduction of the individual's the production capability and creation of a dependent and consumer class. In 1924, when it was taken the decision to start the fight against such disease, the number of trachoma cases in the country was estimated to be nearly three million. The Ministry of Sanitary started the war against trachoma in 1925, with a limited budget, mainly in the cities of Malatya and Adıyaman known as "Blinds hometown" and expanded its area of activity over the time. The organization organized in fixed and mobile ways, worked to carry out on one hand curative services and on another hand prophylactic treatment services, i.e. protective measures. By the end of the first fifteen years of the Republic, about 10 million outpatients, 15 thousand patients were hospitalized and about 53 thousand patients were subjected to various eye operations. However, it was not possible to eliminate completely the disease but only to decrease its index from 70 percent to 50 percent. Even though it was not reached the targeted success, the activities for combating trachoma carried out with limited resources and personnel, gave a directions to the activities carried out in the later processes.

In this study, it has been tried to discuss with reasons whether the objective is reached or not by putting forward the struggle performed in order to prevent and eliminate Trachoma Disease which affected especially the health of people in Eastern and Southeastern Anatolia between 1924 and 1938.

Keywords: Blindness, Trachoma, Trachoma Challenge, Trachoma Index, Health

Giriş

Trahom, “*Chlamydia trachomatis*” adı verilen bir mikroorganizmanın sorumlu olduğu, tedavi edilmediği takdirde görme kaybı ve körlükle sonuçlanan, insanoğlunun tanıdığı en eski hastalıklardan birisidir.¹ İlk defa Dioscoride tarafından hazırlanan “*Materia Medica*” adlı kitapta bahsi geçen ve Yunanca “*trakos*” sözcüğünden alınan trahom, sert, pürüzlü anlamına gelmektedir.² Halk arasında “*Arabistan göz ağrısı*”, “*Mısır göz hastalığı*”, “*göz veremi*” gibi isimlerle de anılan trahom,³ dünyanın her yerinde, her iklimde, her cins insanda görülebilen bir hastalıktır. Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Hicaz, Filistin, Suriye, Irak, İran, Hindistan ve Çin gibi ülkelerde görülme oranı Avrupa ve Amerika’ya göre çok daha fazladır.⁴ Savaş, muhacirlik ve ticari münasebetler gibi büyük insan kitlelerini harekete geçiren sebepler, hastalıkların dağılmasını kolaylaştırır. Nitekim trahomun Avrupa’ya girişinde Haçlı ordularının hareketi önemli bir unsur olmuştur.⁵ Özellikle 1798’de Napolyon’un Mısır seferi sonrasında 32.000 asker, İngilizlerin 1818’de Mısır’a gönderdikleri ordudan 5.000 asker trahom hastalığına yakalanması ve geriye döndüklerinde hastalığı ahaliye bulaştırması sonucu, trahom hastalığı Avrupa’ya da yayılmıştır.⁶

¹ Naşid Sunay, *Trahom*, İdeal Matbaa, Ankara, 1945, s. 4.; Trahom hastalığının seyri ve gözde yaptığı tahribatı ortaya koyan fotoğraflar için bkz. Ek 1. ve Ek 2.

² Nuri Fehmi, *Trahom*, Millî Matbaa, İstanbul, 1927, s. 5.

³ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 490.01.1464., Yer No: 6.1.148.; Sunay, *a.g.e.*, s. 3,104.

⁴ Niyazi İsmet, *Küçük Sıbbat Memurlarına Mahsus Trahom ve Sair Göz Sâri Hastalıkları*, T.O. Matbaası, Ankara, 1931, s. 22.; *Trahom*, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Neşriyatından No.193, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara, 1955, s. 5.; Behiç Tüzmen, “Memleketimizde Trahom ve Glokom İlişkileri Konusu”, *Ankara Numune Hastanesi Bülteni*, Cilt:VII, Sayı: 4 (40), Yıl: VII, Temmuz-Ağustos 1967, s. 675.

⁵ Vefik Hüsnü, *Türkîye Trahom Coğrafyası*, Kader Matbaası, Ankara, 1927, s. 19.; “Trahomun Sıhhi ve İctimai Nokta-i Nazarından Görünüşü Trahom Mücadelesi”, *Sıbbiye Mecmuası*, Yıl:4, Sayı:18, Eylül 1928, s. 72.

⁶ *Trahom Hakkında Halka Nasâyih*, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1340 (1924), s. 3.; Trahomun coğrafi taksimi ve dağılımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Cuenod ve R. Nataf, *Trahom*, Çev. Murat Rami Aydın, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s. 11-29.

Eski çağlardan beri milyonlarca insandan oluşan orduların Avrupa, Asya ve Afrika arasında sayısız kere yaptığı seferler göz önünde tutulacak olursa, bu kıtalar arasında köprü vazifesini gören Anadolu'ya yadigâr kalan bulaşıcı hastalıklar arasında trahomun da bulunduğu aşikârdır.⁷ Bu nedenle trahom, Anadolu'da eskiden beri bilinen bir hastalıktır. Hastalığın coğrafi yayılışı dikkate alındığında, Mısır, Suriye, Arabistan, Irak gibi komşu ve yakın ülkelerden Türkiye'ye girdiği anlaşılır.⁸ Hastalığın Anadolu'da çoğalmaya başlamasında Sultan Selim'in Mısır Seferi ile Mısırlı askerlerden oluşan İbrahim Paşa ordusunun Anadolu Seferi etkili olmuştur. Bunun dışında güney sahillerinde Mısırlılarla yapılan kereste ticareti, İskenderun, Antakya, Halep, Mersin, Adana gibi vilayetlere uğrayan yolcular ve bu bölgedeki ticari ilişkiler, Maraş, Kayseri, Kilis, Gaziantep, Besni, Malatya, Urfa, Diyarbakır istikametlerine hareket eden kafilelerdeki trahomlular, hastalığın belirli bölgelerde yoğun bir şekilde görülmesine neden olan diğer faktörler arasındadır.⁹ Birinci Dünya Savaşı'na kadar yalnız güney ve güneydoğu illerinde belirli bir nüfusu etkisi altına alan trahom, bu savaşın doğurduğu insan hareketleri sebebiyle artarak, İç Anadolu'ya kadar yayılmıştır.¹⁰

Bu araştırmada, sosyal bir afet olarak tanımlanan ve ülkenin her tarafında görülmekle birlikte özellikle Doğu, Güney ve Güneydoğu illerinde sosyal ve ekonomik hayatın devamı açısından büyük bir engel teşkil eden trahomun öncelikle nasıl bir hastalık olduğu ele alınarak, Türkiye trahom endeksi hakkında bilgilere yer verilmiştir. Ardından Sıhhiye Vekâleti'nin bu hastalıkla mücadele amacıyla 1925-1938 yıllarında oluşturduğu teşkilat ile bu kapsamda kurulan sağlık kurumlarının niteliği, niceliği ve gerçekleştirdiği mesai ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bir sonraki bölümde, hastalıkla mücadele kapsamında uygulanan profiltik yani koruyucu tedbirler ve sağlık propagandası çalışmalarına değinilmiştir. Çalışmada "betimsel inceleme" metodu kullanılarak, döneme ışık tutan arşiv belgelerinden, süreli ve resmi yayınlardan, istatistik yıllıklarından, konuyla ilgili makale, telif ve tetkik eserlerden faydalanılmıştır.

Trahom Nasıl Bir Hastalık ve Felakettir?

⁷ Sunay, *a.g.e.*, s. 3,104.

⁸ *BCA*, Fon Kodu:30.10.00, Yer No:177. 220.17.2.; "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın 25 Yıllık Çalışmaları", *Sağlık Dergisi*, Cilt: XXII, Sayı: 10-11, Ekim-Kasım 1948, s. 31.

⁹ *BCA*, Fon Kodu: 490.01.1464., Yer No: 6.1.148.; Vefik Hüsnü, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁰ "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın 25 Yıllık Çalışmaları", s. 31.

Trahom bulaşıcı ve ağır bir göz hastalığıdır. Hastalık etkeni göze gizli ve sinsi olarak yerleşir; göz kapağının iç yüzünü döşeyen zarda yuvarlak, sarımsı küçük kabarcıklar yapar. Çok uzun sürer ve vaktinde tedavi edilmezse gözü kör eder. Hastalık sessiz ve habersiz başladığından, ilk evrede önemli bir rahatsızlık vermez.¹¹ Gözde sulanma, yabancı cisim hissi, ağırlık, ısı artışı, hafif derecede ışıktan rahatsız olma, bazı vakalarda sabahları gözleri açmada güçlük veya geceleri iş yapamama, hastalığın başlangıcında ortaya çıkan belirtilerdir.¹² Hasta bu belirtiler için hekime başvurma ihtiyacı duymaz. Hâlbuki bu ilk zamanlarda hastalık meydana çıkarılır ve derhal tedavisine başlanırsa kolaylıkla önü alınır. Eğer önem verilmezse hastalık farkına varılmadan gittikçe derinleşir; göz kapağının pembe zarındaki kabarcıklar fazlalaşır. Göz kapakları kalınlaşır ve sarkık bir manzara alır. Birkaç hafta ya da ay sonra trahom göz bebeğine zarar vermeye başladığından, sulanma, batma, kaşınma ve kamaşma gibi şikâyetler artar. Görme yetisi azalır. Daha ileri evrelerde gözkapığı kendi üzerine, içeri doğru bükülür ve kirpikleri de göz içerisine döndürür. Gözün açılıp kapanmasında göz bebeği zedelenir; sıyrıklar, yaralar ve nihayet çıbanlar ortaya çıkar. Hasta dayanılmaz derecede ağrılar duymaya başlar.¹³ Sonraki dönemde gözün kornea tabakasında meydana gelen çıbanlar delinir ve akar.¹⁴ Hekime ne kadar geç başvurulmuş ise tedavi o kadar güç olur ve uzun zaman ister. Hastalık ne kadar erken teşhis edilir ve erken tedavisine başlanırsa başarısı şansı o kadar artar.¹⁵ Trahom iyi tedavi edilmediği, ihmal edildiği, başlangıçta hekime müracaat ederek tedbir alınmadığı takdirde, çok vahim neticeler doğurur ve körlük yapar.¹⁶

¹¹ *Trahom*, s. 2-4.; Mazhar Osman, *Sıhhat Almanacağı*, Kader Matbaası, İstanbul, 1933, s. 762.

¹² A. Cuenod ve R. Nataf, *a.g.e.*, s. 32.

¹³ Nuri Fehmi, "Trahom", *Sıhhat Almanacağı*, Kader Matbaası, İstanbul, 1933, s. 759.; *Trahom*, s. 2-4.

¹⁴ Kâşif Ömer, *Muhtasar Trahomoloji ve Bazı Mühim Munzama Hastalıkları*, Doğruöz Matbaası, 1934, s. 56

¹⁵ *Trahom*, s. 2-4.

¹⁶ Naci Bengisu, *Trahom İctimaî Zararları ve Korunma Çareleri*, Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul 1942, s. 116-117.; Türkiye'de körlük meselesi ilk defa 1927'de toplanan İkinci Millî Türk Tıp Kongresi'nde ele alınmış ve aynı yıl yapılan nüfus sayımında iki gözü kör olanlar belirlenmiştir. Bu ilk sayıma göre, Türkiye'de 15.322'si erkek, 11.638'i kadın olmak üzere toplam 26.960 kör tespit edilmiştir. Bu rakamlara göre 1927 yılında Türkiye'deki mevcut körlerin genel nüfusa oranı on bin de 19.7'dir. Ayrıca körlüklerin sayıca çok olduğu yerlerin Gaziantep, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Malatya gibi Güney ve Güneydoğu Anadolu'daki iller olduğu anlaşılmıştır. Bu durum, bahsi geçen dönemde, Türkiye'de ki körlüklerin başlıca sebebinin trahom olduğunu

Trahom etkeni hasta gözlerde, akıntılarında, çapaklarında bulunur. Trahomun bulaşması için hastalıklı gözden çıkan çapak ya da akıntının sağlam, hastaliksız göze değmesi ve sürülmesi gerekir. Karasineklerin trahomun bulaşmasında büyük rolleri vardır.¹⁷ Trahomlu bir göze temas eden bir sineğin 24 saat zarfında hastalığı başka bir kimseye nakledebileceği meydana çıkmıştır.¹⁸ Erkek, kadın, genç ve yaşlı bütün insanlara trahom hastalığı bulaşabilir. Fakat bilhassa küçük çocuklar korunmayı bilmediklerinden ve sıkı temas dolayısıyla hastalığa çok daha çabuk yakalanırlar. Bundan dolayı trahomun en büyük ve tehlikeli bulaşma kaynağı ailedir.¹⁹ Hastalığa yakalanma açısından risk altında bulunan gruplar şunlardır: 1- Trahomlularla fazla temasta olanlar. 2- Trahomlu annelerin kucaklarındaki süt çocukları. 3- Trahomlu ve gözü çapaklı çocuklarla beraber oynayan veya beraber yatan okul çocukları. 4- Trahomluların havlu, mendil, hamam takımı gibi eşyalarını kullananlar. 5- Gözlerine konan sinekleri kovalamayanlar. 6- Trahomlu ve çok sinekli yerlerde açıkta, cibinliksiz uyuyanlar.²⁰

Sonuç olarak hüküm sürdüğü ülkelerde ve bazı mıntıklarda halkın yüzde 80 ile yüzde 100'ünü etkisi altına alabilen trahom, sosyal, iktisadi ve siyasi imkânları önemli bir şekilde azaltan, üretim yeteneğini kaybetmiş, tamamen tüketici ve toplumun yardımına muhtaç bir sınıfın meydana gelmesine neden olan bir hastalıktır.²¹

göstermektedir. Suat Seren, "Türkiye'de Körlükler ve Körlük Sebepleri", *Sağlık Dergisi*, Cilt: XXIII, Sayı:3, 1949, s. 133.

¹⁷ *Trahom*, s. 5.; Nuri Fehmi, "Trahom", s. 762.

¹⁸ Sunay, *a.g.e.*, s. 90.; Trahomlu göze, akıntılara veya çapaklara konan karasinekler kanatları, ayakları ve hortumları aracılığıyla hastalık etkenini taşıyarak sağlam kişilere bilhassa çocukların gözlerine bulaştırmaktaydı. Okul çağındaki çocuklarda çok görülmesinin sebebi de buydu. Trahom teşhisi konulan okul çocuklarının evlerinde mutlaka bir trahomlu şahıs bulunuyordu. *Trahom*, s. 5.; Mazhar Osman, "Trahom", s. 762.

¹⁹ Mazhar Osman, "Trahom", s. 761.; *Trahom*, s. 4.

²⁰ *Trahom*, s. 6.

²¹ Bengisu, *a.g.e.*, s. 116-117.; Fuat Batur, "Trahoma Karşı Milletlerarası Bir Mücadelenin Ele Alınması", *Sağlık Dergisi*, Cilt: XXIX, Sayı:11, 1955, s. 685.; 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarında yaşayan körlerin sosyo-ekonomik koşullarını analiz eden Amerikan Bord misyonerleri, körlerin çok cahil ve yoksul durumda olduğunu belirtiyordu. Kör bir erkek ya da kadının ticari faaliyetlerde yer alabilmesi oldukça zordu ve gören bireylerle rekabet edebilmesi mümkün değildi. Hayatlarını idame ettirebilecek bir zanaat bilgisini edinebilmeleri de güçtü. Ayrıca körler, kendi kendilerine geçimlerini sağlayamadıkları, başka bireylere bağımlı oldukları ve edilgen bir hayat yaşadıkları için, toplumun diğer bireylerinde saygı uyandırmadığı da görülüyordu.

Türkiye’de Trahom Endeksi (1925-1938)

Cumhuriyet’in ilan edildiği dönemde Türkiye’de tam olarak kaç trahomlu hastanın bulunduğu dair kesin veriler olmamakla birlikte, 3 milyon civarında vaka olduğu tahmin edilmekteydi.²² Trahomun yayılması ve dağılımı hakkında ilk esaslı inceleme, 1925-1926 yılları arasında yapıldı. Sıhhiye Vekâleti’nin emri ile yetkili göz uzmanları tarafından çeşitli halk grupları muayene edildi.²³ Dr. Vefik Hüsni Bey,²⁴ üç aylık kısa bir zaman zarfında trahomlu mıntıkları bizzat gezerek ve diğer mıntıkların yerel sıhhiye teşkilatından aldığı raporlarla, Türkiye trahom endeksini oluşturmaya çalıştı.²⁵ Yapılan bu taramada trahomun Doğu, Güney ve Güneydoğu bölgelerinde yoğunluk arz ettiği, ülkenin diğer yerlerinde ise komşu Avrupa memleketlerinden farklı olmadığı anlaşıldı.²⁶ Buna göre Antalya, Adana, Urfa, Gaziantep, Elazığ, Malatya, Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Erzurum ve Kars illeri, bu hastalıktan çok muzdaripti.²⁷ Örneğin ilk mücadele

Durum böyle olunca birçoğu büyük şehirlere göçerek, dilencilikle geçimlerini sağlamaya çalışıyordu. İdris Yücel, “Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körlük Okulu (1902-1914)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:7, Sayı:14, (Güz 2011), s. 72.

²² *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, S.S.Y.B Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1973, s. 130.

²³ Ayberk, *a.g.e.*, s. 4.

²⁴ Dr. Vefik Hüsni (Bulat) Bey, trahom endeksi çalışmalarını gerçekleştirdiği dönemde Ankara Numune Hastanesi’nde görevli idi ve bu görevine 1924 yılında başlamıştı. 1925 senesinde aynı hastanenin göz kliniği şefi olarak hizmetlerini sürdürüyordu. Sadet Altay, “Atatürk Dönemi Sağlık Politikalarının Halka Yansımada Öncü Kurumlar: Numune Hastaneleri (1924-1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi)* Ankara, 2015, s. 132.

²⁵ Bengisu, *a.g.e.*, s. 120-121.

²⁶ Ayberk, *a.g.e.*, s. 4.

²⁷ Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 60.; Niyazi İsmet, *a.g.e.*, s. 22.; 19. yüzyılın sonlarında trahom hastalığına en çok rastlanan vilayetler içinde Harput ve Van da bulunuyordu. Amerikan tıbbi misyonerlik faaliyetleri dâhilinde 1890 senesinde Harput’ta görev yapan Dr. Ussher, trahom ve göz iltihabından dolayı bölgede körlük vakalarına çok sık rastlandığını belirtiyordu. İdris Yücel, *Anadolu’da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)*, TTK Yay, Ankara, 2016, s. 93.; Trahom mıntıkası içinde yer almamasına rağmen bazı vilayetlerde de, çeşitli sebeplerle trahom hastalığına rastlanmaktaydı. Örneğin Sivas bu iller arasındaydı. Çünkü Sivas’ın trahomlu bölgelerle olan alakası, Sivaslıların o illere gitmesi ve o illerden Sivas’a birçok kimsenin gelmesi neticesinde, vilayette trahom hastalığına ve bu hastalığın neden olduğu körlüklere oldukça sık tesadüf ediliyordu. Özellikle Malatya’ya komşu olan Divriği, Darende ve Gürün kazalarında bu hastalık çok görülüyordu. Hasan Tahsin, *Sivas Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, Hilal Matbaası, İstanbul, 1932, s. 313-314, 336.; Yine Tokat ili trahom bölgesinde yer almamakla birlikte, özellikle Almus nahiyesinin büyük Almus köyünde, trahom sonucu kör olmuş birçok kişi mevcuttu. Köy nüfusunun neredeyse yarısı trahomlu olduğundan, bu bölgede “*Almus körleri*” gibi bir tabir de kullanılmaktaydı. Sadet Altay, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Tokat Vilayetinde Sağlık Hayatı ve

mıntıkası olan Adıyaman'da 1925 senesinde muayene edilen 5.685 kişiden 5.446'sına trahom teşhisi konuldu.²⁸ Kuzey ve Batı vilayetlerinde de trahom görülmekle birlikte, güney ve doğu vilayetleri nispetinde değildi.²⁹ Dr. Vefik Bey, bu çalışma sonrasında oluşturduğu "*Türkiye Trahom Coğrafyası*" adlı raporu, 1927 yılında toplanan İkinci Millî Türk Tıp Kongresi'nde takdim etti.³⁰

1932 yılında yapılan yeni incelemeler sonucu trahom mıntıkası dâhilindeki vilayetlerde ortaya çıkan trahom endeksi şu şekildeydi:³¹

Sorunları (1923-1938)" *Tokat Sempozyumu-Bildiriler 01-03 Kasım 2012*, Cilt: III, Özyurt Matbaacılık, Ankara, 2013, s. 19.

²⁸ Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 199-200.

²⁹ Niyazi İsmet, *a.g.e.*, s. 22.; Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 60.

³⁰ İkinci Millî Türk Tıp Kongresi'nin ilk günü trahom hastalığına ayrıldı. Dr. Vefik Hüsnü Bey, "*Türkiye Trahom Coğrafyası*" adlı bildirisinde, trahomun tarihi gelişimi, Türkiye'de yayıldığı yerler, ülkeye hangi yollardan girdiğine dair bilgiler verdi. Tali sebepler başlığı altında ırk, bünye, irtifa, ısı, rutubet, meslek, cins ve bağışıklığın etkilerine değindi. Dr. Vefik Bey'in ardından Dr. Niyazi İsmet Bey, trahomun ilaçla tedavisi hakkında açıklamalar yaptı. Vefik Hüsnü, *a.g.e.*, s. 3-59.; Ayberk, *a.g.e.*, s. 4.; *Dirim*, Cilt: XXIV, Sayı:8, Mart 1949, s. 81., Ayten Arıkan, "Millî Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri", *İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 2005, s. 22.; Gürkan Sert, "İkinci Millî Tıp Kongresi'nde (1927) Dr. Vefik Hüsnü Bulat'ın Sunduğu 'Türkiye'de Trahom Coğrafyası' İsimli Bildirinin Türkiye Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Cilt: III, 1-6 Eylül 2002, s. 1517-1521.

³¹ Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 199-200.

Tablo.1 1932 Yılı Trahom Endeksi

Vilayetler	Trahom Endeksi (%)
Adana	60
Adıyaman	72
Gaziantep	70
Besni	85
Kilis	75
Malatya	38
Siverek	80

Trahom mücadele çalışmalarının önemli aktörlerinden biri olan Dr. Kâşif Ömer Bey, 1932 senesinde 6.026 kişinin muayene edildiğini bunlardan 4.317'sinde trahom tespit edildiğini belirtiyor ve konuya dair şu önemli açıklamayı yapıyordu:

“... Görülüyor ki ilk tespitte bulunan endeks yüzde 99 iken 1932’de yapılan tespitte bulunan endeks yüzde 73’tür. Aradaki fark yüzde 27 gibi önemli bir farktır. Bu tespitte 123 tam iyileşen ve yaraları kapanan hastaya karşılık, 1.506 sağlam çocuk tespit edilmiştir. İşte en kıymetli ve belîğ rakam bu 1.506 çocuktan ibaret sağlamları gösteren rakamdır. Demek ki mücadele, kesintisiz tedavi ile aileleri yavrular için bulaşma tehlikesi olmaktan kurtarmıştır. Ve 8 sene zarfında bu şehir nüfusunun dörtte biri sağlam bir hale getirilmiştir. Şu halde büyük bir kadro ile faaliyet sarf edilirse şehirlerimizi ve köylerimizi bu beladan kurtaracağımıza inanmamız gerekir. Ve pek ala tahmin edebiliriz ki bu şekilde çalışmayla Kilis’teki körler çarşısı ve Adıyaman’ın meşhur körler memleketi adı Osmanlı İmparatorluğu’nun ihmaldinden doğma acı bir tarih hatırası olarak kalacak...”³²

Sihhat Vekâleti, daha sağlıklı veriler elde edebilmek amacıyla 1934-1935 senesinde, trahom endeksi incelemelerini yeniden tekrarlattı. Mücadele mıntokasında doğru bir endeks elde etmek için teşkilat mensupları üç ay, büyük bir gayretle çalıştı. Mıntika dâhilindeki bütün nüfus, mücadele teşkilatı

³² Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 199-200.; Doğu Anadolu’da bir tetkik seyahati için bulunan İsviçreli bir gazeteci, Adıyaman’dan “körler memleketi” diye bahsediyor ve yüzde 90 oranında körlük olduğunu belirtiyordu. Bengisu, *a.g.e.*, s. 126.

tarafından genel bir muayeneden geçirildi. Beş vilayet, dört kaza merkezi ve bu merkezlere bağlı 400 köyün tamamı, tıpkı nüfus sayımında olduğu gibi ev ev dolaşarak muayene edildi. Trahom mücadele mıntıkası dışında kalan yerlerde, vekâletin emri ile görevlendirilen göz hekimleri, bütün okullardaki öğrencileri kontrol etti. Halkın yüzde 25'i çeşitli sebeplerle muayene dışında kaldı ancak toplam muayene sayısı 204.472 kişiye ulaştı. Bunların 133.547'si trahomlu bulundu. Bu rakamlara göre mücadele mıntikasındaki trahom oranı yaklaşık olarak yüzde 65'e ulaşıyordu. Okullarda yapılan tarama, Türkiye'nin trahom mücadele mıntıkası dışında kalan vilayetlerinde trahom endeksinin yaklaşık yüzde 1 ile yüzde 0.5 olduğunu gösterdi. 1934-1935 yıllarında yapılan tarama sonucu elde edilen trahom endeksi şöyleydi:³³

Tablo.2 1935 Yılı Türkiye Trahom Endeksi

Vilayetin Adı	Trahom Endeksi (%)	Vilayetin Adı	Trahom Endeksi (%)
Kilis	86	Mazgirt	15-20
Adıyaman	80	Van	25-30
Besni	80	İzmir	5-10
Gaziantep	71	Aydın	5-10
Urfa	69	Balıkesir	5-10
Siverek	74	Trabzon	10
Malatya	53	Konya	2-5
Maraş	33	Eskişehir	6
Adana	31	Sarıkamuş	7-10
Siirt	89	Kars	5-10
Elazığ	30-85	Samsun	5-10
Erzincan	36-40	Kayseri	5-10
Bitlis	20-30	Sivas	15-20

³³ Ayberk, *a.g.e.*, s. 4-5.; Bengisu, *a.g.e.*, s. 120-121.; M. Sabit Öztan, *Göz Hastalıklarından Trabomu Tanyalım Kendimizi Korumalım*, Cemal Azmi Matbaası, İstanbul, 1949, s. 52.

Çarsancak (Peride)	5-10	Edirne	1-2
Pötürge	50-60	Ankara (Merkez)	1
Kâhta	50-70	Ankara (Köyler)	5

1935 senesinde Sıhhiye Vekâleti bütçe görüşmeleri münasebetiyle Türkiye Büyük Millet Meclisinde söz alan Dr. Refik Bey, trahomun Diyarbakır, Van ve Bitlis mıntıklarında yoğunlaştığını belirterek, konuşmasının devamında hastalık endeksine dair şu rakamları verdi:³⁴

“Aydın’da muayene edilenler arasında yüzde 4.7, Nazilli’de 2.2, Söke’de 3.2, Balıkesir’de 1.3, Bursa’da 2.2., M. Kemalpaşa kazasında 0.9, İnegöl’de 1.2, Denizli’de 0.1, İçel’de 4.2, Akşehir’de 4.1, Diyabekir’de 6.6., Çermik’te 20, Osmaniye’de 14, İzmir’de 1.04 olarak bulunmuştur. Anadolu’nun vasati kısmında ve Çorum vilayeti dâhilinde bazı kasaba ve köylerde bu miktarın 2 ile 3 olduğu görülüyor.”

Diyarbakır vilayetinde trahom mücadele teşkilatı 1937’de kurulduğundan, 1935 senesinde genel bir oran tespit edilemedi. Ancak 1940 senesi zarfında müracaat eden hastalar üzerinde yapılan tetkikte, trahom oranının yaklaşık yüzde 46 olduğu düşünülüyordu. Hastalık yalnız bu bölgelerle sınırlı değildi ve ülkenin birçok yerinde halkı tehdit ediyordu. Mesela Erzurum, Burdur, Isparta gibi vilayetlerde oldukça yoğun trahom mıntıkları mevcuttu. İstanbul’da Vefa, Kırkçeşme, Tophane’nin Karabaş ve Fatih’in Zeyrek semtleri, trahomlu yerlerden gelerek oralarda kitle halinde yaşayan vatandaşların oturduğu bölgelerdi. Yoksa İstanbul’da ayrıca bir trahom mihrakı bulunmuyordu.³⁵

Türkiye Cumhuriyeti’nin Trahomla İmtihanı: Mücadele Teşkilatının Oluşturulması ve Mücadele Kapsamında Kurulan Sağlık Kurumları

³⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZB. C.), Devre:V, Cilt:3, s. 102, (22.5.1935); TBMM ZB. C., Devre:V, Cilt:3, s. 242,245 (25.5.1935); “Yurdun Sağlık İşleri”, *Zaman*, 27 Mayıs 1935, s .2.

³⁵ Bengisu, *a.g.e.*, s. 120-121.; Ayberk, *a.g.e.*, s. 5.; Öztan, *a.g.e.*, s. 52.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında diğer bulaşıcı hastalıklar gibi trahom da, önemli bir halk sağlığı problemiydi.³⁶ Hastalığın yoğun görüldüğü bölgelerde birçok kişi, bu hastalık nedeniyle iş mevsimi olan ilkbahar ve yazın pek çok günlerini üretim yapamadan geçiriyordu. Diğer kısmı da tamamen gözlerini kaybedip kör olduğundan, aciz, başkasına bağımlı ve tamamen iş göremeyecek bir haldeydi. Bundan dolayı bu gibi yerlerde halk fakir ve ekonomik faaliyetler cansızdı.³⁷

Tüm bu olumsuz tabloya rağmen Osmanlı Devleti'nin trahomla gerektiği şekilde mücadele etmediği ve hastaları adeta kendi kaderleriyle baş başa bıraktığı görülmüyordu. ³⁸ 1915 yılında trahom ihbarı mecbur hastalıklar arasına alındı ancak girişimler sınırlı düzeyde kaldı. Örneğin 1919'da İstanbul darüleytamlarında (öksüz yurdu) bulunan 700 trahomlu çocuk, Dr. Kâşif Ömer Bey tarafından takip edilerek, hastalıkla mücadele edilmeye çalışıldı. Bu mücadele sonucu ve Maarif Vekâleti'nin teşebbüsüyle Yıldız Hâkimiyeti Millîye Şehir Yatı Mektebi,³⁹ trahom okulu olarak eğitim vermeye başladı. Bunun dışında Validebağ, Ortaköy, Bebek, Balmumu, Zincirlikuyu, Beykoz, Çağlayan, İmrahor ve Yedikule Darüleytamlarında, trahomlu öğrenciler için birer sınıf ayrıldı; gerekenlere ameliyatlar yapılarak takipleri sürdürüldü. Daha sonraki süreçte bu çocuklar Beykoz Darüleytamında toplanarak ayrı bir trahom mektebi oluşturuldu ve Beykoz Kasrı bu mektebe tahsis edildi. Öğrenciler ilerleyen dönemde buradan tekrar Yıldız Hâkimiyeti Millîye Mektebine nakledildi.⁴⁰

Trahom hastalığıyla düzenli mücadele faaliyetlerine Cumhuriyet'in ilanından sonra başlandı. 1924 yılında Adana'da bir trahom tabibi tarafından gerçekleştirilen poliklinik muayeneleri ile sağlık müdürlüğünde hastalık oranını tespit etmeye yönelik endeks çalışmaları, mücadeleye yönelik ilk adımlardı.⁴¹

³⁶ Nuri Ayberk, *Trahom Mücadele Kılavuzu*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1937, s. 60.

³⁷ Niyazi İsmet, *a.g.e.*, s. 31.

³⁸ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 130.; İnci Hot, "Ülkemizde Trahom İle Mücadele", *Tıp Etiği-Hukuku Tarihi*, Cilt. 11, Sayı.1, Yıl:2003, s. 23.

³⁹ Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 190-191.; Yıldız Hakimiyet-i Millîye Mektebi sonraki yıllarda da trahom mektebi olarak eğitim faaliyetlerini sürdürdü. Maarif, Sıhhiye ve Maliye Vekâletleri okulun ihtiyaçlarını karşılamak ve personel eksikliğini gidermek amacıyla işbirliği yapmaya devam etti. *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.01., Yer No: 23.18.11.

⁴⁰ Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 190-191.; TBMM'de1923 yılında yapılan görüşmelerde, darüleytamdaki trahomlu çocuklar meselesine de değinilmiş ve teslim alınan 3.000 çocuktan 800'ünün trahomlu, 300'ünün de trahom nedeniyle gözlerinin kör olduğu belirtilmiştir. *TBMM ZB. C.*, Devre:II, Cilt:1, s. 453 (8.9.1339/ 8.9.1923).

⁴¹ Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 191.

Sihhiye Vekili Dr. Refik Bey tarafından 1924 yılında hazırlanan sağlık programında trahomla mücadele hedefi de yer alıyor, hatta bu işte başarılı olmak için yabancı uzmanların çağırılmasının lüzumlu olduğu vurgulanıyordu.⁴² Yine aynı yıl TBMM’de yapılan görüşmelerde, Sihhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı)⁴³ bütçesine trahom ile mücadele etmek için 10.000 liralık tahsisat konuldu.⁴⁴ Vekâlet trahom hastalığının en çok görüldüğü Hasan Mansur kazası ile diğer mıntikalarda mücadeleye başlamaya karar verdi.⁴⁵

1925 yılı Sihhiye Vekâleti bütçesinden trahom mücadelesine 120.000 lira ayrıldı. Bütçe müzakereleri sırasında söz alan Dr. Mazhar Bey, “*Hasan Mansur kazasında aldığımız istatistiklere göre yüzde yetmiş trahom vardır. Körler çarşısı, körler mahallesi vardır. Efendiler! Bu ne elim ve feci bir şeydir. Tedavisi mümkün, sırayetten men’i mümkün olan bu hastalıkların karşısında, yüz binlerce alil ve abarın hayati üzerine ve tufeyli olarak beşeriyetin sırtına yüklenmiş birçok insanlar vardır.*” sözleriyle hastalığın yaptığı tahribata dikkat çekiyordu. Sözlerinin devamında Sihhiye Vekâleti’nin yapacağı ilk işlerden birinin trahom mütehassısı yetiştirmek olduğunu vurgulayan Mazhar Bey, Malatya, Antep ve Adana’da mücadele teşkilatının kurulmasını, Hasan Mansur kasabasında mutlaka bir trahom dispanserinin bulunmasını, bu dispanserde hem daimi hem de seyyar bir hekimin görevlendirilmesini zorunlu görüyordu. Dr. Mazhar Bey’in ardından söz aralık açıklamalar yapan Sihhiye Vekili Dr. Refik Bey, 1924 yılı için mücadele tahsisatının çok yetersiz geldiğini, ellerinde hastalığa dair kayıtların bulunmadığını ve bu nedenle teşkilat oluşturma çalışmalarına 1925 yılında başladığını belirtti.⁴⁶

⁴² *Hâkimiyet-i Millîye*, 6 Kânunusani 1925, s. 2.

⁴³ Sihhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti’nin ismi 15.12.1928 tarihli ve 38 Hususi Numaralı Tamim’le değiştirilmiş; bu tarihten itibaren “*Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti*” olarak adlandırılmıştır. Çalışmada da bu değişiklik dikkate alınarak, 1928 tarihinden sonra aktarılan gelişmelerde Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti adı kullanılmıştır. *Sihhiye Mecmuası*, Cilt: V, Sayı:22, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, Kânunusani 1929, s. 1.

⁴⁴ *TBMM ZB. C.*, Devre:II, Cilt:7/1, s. 669-679, 681-710, (18.3.1340/18.3.1924).

⁴⁵ “Trahomla Mücadele Tahsisatı”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 6 Kânunusani 1924, s. 1.

⁴⁶ *TBMM ZB. C.*, Devre:II, Cilt:13, s. 262-263, (31.1.1341/31.1. 1925).; *TBMM ZB. C.*, Devre:II, Cilt:15, s. 321-325, (10.3.1341/10.3.1925).; *TBMM ZB. C.*, Devre:II, Cilt:15, s. 294, 296, (9.3.1341/9.3.1925).; “Sihhiye Vekâleti Neler Düşünüyor”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 29 Kânunusani 1924, s. 1.; 1925 yılında çıkarılan Sıtma Savaş Kanunu’nun 14. maddesinde sıtma mücadelesinde kullanılmak üzere Ziraat Bankası’na teslim edilecek meblağın bu maksat harici kesinlikle kullanılmayacağı ancak sıtma mücadelesine lüzum kalmayan yerlerde mücadele heyetinin kararı ile

Mücadele kapsamında 1925 senesinde hizmet vermeye başlayan ilk sağlık kurumları, Malatya'da 10 yataklı bir dispanser ile Adıyaman'da (Hasan Mansur) 20 yataklı bir hastane ve yine Adıyaman'ın iki nahiyesinde (Samsat ve Çalgam) 10'ar yataklı birer dispanserden ibaretti. Ayrıca yalnız Adıyaman'da beş sıhhat memurundan oluşan bir seyyar mücadele heyeti oluşturuldu. Adıyaman'daki hastanenin Baştabipliğine Dr. Kâşif Ömer Bey atandı. Bunun dışında bir asistan tabip, üç sıhhiye memuru, bir eczacı, iki hasta bakıcı aynı kurumda görevlendirildi. Malatya dispanserinde ise bir mütehassıs tabip ile iki sıhhiye memuru bulunuyordu.⁴⁷

Trahomla mücadele çalışmalarında iki temel hedef belirlendi: 1- En başta trahom ve göz enfeksiyonları olmak üzere her çeşit göz hastalığını tedavi etmek. 2- Profilaktif yani koruyucu tedbirler almak ve bunları yaymak.⁴⁸

Yukarıda da vurgulandığı üzere trahom savaş teşkilatı, sabit ve seyyar olmak üzere iki koldan çalışmalarına başladı. Sabit teşkilat kapsamında hizmet sunan hastaneler ve bunlara bağlı dispanserlerin öncelikli sorumluluğu, buldukları şehir ve kasabalarda halkı birer birer muayene etmektir.⁴⁹ Muayene neticesinde trahomlu olduğu anlaşılanların, ismi, adresi, hastalığın şekli, nasıl tedavi edileceği, haftada kaç gün geleceği ve bu günlerdeki müracaat saatleri trahom defterine yazılıyordu. Ayrıca aynı bilgileri içeren bir trahom tedavi karnesi düzenlenerek hastanın kendisine veriliyordu. Hasta her geldikçe yapılan iş, tarihi ile muayenehane tedavi defterine ve karnesine kaydediliyordu. Muayenehane tabibi haftada bir gün bu defteri kontrol ederek, düzenli gelmeyenlerin isimlerini çıkartıp polis ve jandarmaya haber veriyor; hükümet kuvveti ile devamlarını temine çalışıyordu. Dispanserlere müracaat eden hastalar arasında ameliyata

bu meblağın sırasıyla trahom, frengi ve verem mücadelelerine tahsis olunabileceği belirtilmekteydi. *TBMM Z.C.*, Devre:II, Cilt:10, (15.11.1340/15.11.1924), s. 250.

⁴⁷ *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 177.220.18.16.; *Hâkimiyet-i Milliye*, 23 Temmuz 1925, s. 2.; *Hâkimiyet-i Milliye*, 31 Temmuz 1925, s. 3.; Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 193.; *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s.130-131.; "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın 25 Yıllık Çalışmaları", s. 31.; 1925 yılının Temmuz ayında mücadele çalışmalarını ilgili olarak Hâkimiyet-i Milliye gazetesine açıklamalarda bulunan Dr. Refik Bey, trahom mücadelesinin zaman ve bütçe meselesi olduğunu, Sıhhiye Vekâleti'nin eldeki araçları arttırmaya gayret ederek Malatya'dan itibaren esaslı mücadeleye başladığını, şimdilik Birecik'te (Adıyaman) mevcut dispanserin büyümesi ve mücadele merkezi olması için yerel yönetimin de yardım etmesi gerektiğini vurguluyordu. *Hâkimiyet-i Milliye*, 13 Temmuz 1925, s. 2.

⁴⁸ Sunay, *a.g.e.*, s. 104-106.

⁴⁹ Ayberk, *Trahom Mücadele Kılavuzu*, s. 61-62.

ihtiyacı olanlar ve ağır trahomlular, hastanelere yatırılıyordu.⁵⁰ Hastanelerde özel bir ameliyat günü yoktu. Her gün ameliyata hazır bulduklarından hastaların operasyonları hiç bekletmeden gerçekleştiriliyordu.⁵¹ Trahom mücadele hastaneleri tam bir göz servisi mahiyetinde olup, muntazam koğuşlar, donanımlı ameliyathaneler ve laboratuvarları ihtiva ediyordu.⁵² Hastanelere bağlı olarak faaliyet gösteren dispanserlerdeki görevli sıhhat memurları, hastane ve muayene işlerinde hekimlere yardım ederek, hem daha fazla hasta bakılmasını sağlıyor hem de bu hastalık hakkında deneyim ve bilgilerini arttırıyordu.⁵³

Sabit teşkilatın ikinci vazifesi, okul, kışla, hapishane, atölye gibi kalabalık yerlerdeki halkı kontrol ve muayene etmek, trahomluları tedavi altına almaktı.⁵⁴ Bunun dışında, dispanserlere müracaat eden hastaları, okullarda öğrencileri, halkevlerinde ve sair toplantı yerlerinde halkı, trahom hakkında bilgilendirerek, Vekâletin bastırıldığı resimli kitapları, el ilanlarını dağıtmak, sabit teşkilatın bir diğer göreviydi.⁵⁵

Seyyar teşkilat, vilayet veya kaza hastanelerine bağlı seyyar dispanserlerden yani gezici ekiplerden oluşuyordu. Bu dispanserlerde trahom reisliğinde üç ay trahom kursu gören bir seyyar tabip ile dörder sıhhat memuru görevliydi. Bu ekiplerin her biri 40-60 köyle ilgileniyordu.⁵⁶ Seyyar teşkilata dâhil mıntika trahom mücadele reisi tarafından belirleniyor, daha sonra Sıhhiye Vekâleti tarafından tetkik edilerek onay veriliyordu.⁵⁷ Tedavi için muayene merkezine gidip gelmeleri mümkün olmayan uzak köylere hizmet sunan seyyar teşkilat, ilkbahar, yaz ve sonbaharın bir kısmında yani senenin sekiz ayında dağınık

⁵⁰ Niyazi İsmet, *a.g.e.*, s. 31-33.

⁵¹ Dr. Kâşif Ömer Bey, bazı mıntikalarda örneğin Besni'de Dr. Ramiz Bey'in sabah erkenden kalkarak kahve ve çarşıdan teşvik ederek yakalayıp getirdiği hastaları mesai zamanına kadar ameliyat ettiğini, böylece mesai zamanı gelene kadar birçok yurttaşın operasyonlarının tamamlandığını belirtiyordu. Ayrıca mücadele hastanelerinde bir ay süresince yapılan göz ameliyatları sayısının, İstanbul gibi hastanelerde bir senede yapılan ameliyatlardan fazla olduğunu ifade ediyordu. Bu hastanelerde gerçekleştirilen ameliyatlar yalnız trahom ameliyatları değildi. Bir göz kliniğinde yapılan ameliyatların tümü yapılabilirdi. Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 196-197.

⁵² Sunay, *a.g.e.*, s. 104-106.

⁵³ Niyazi İsmet, *a.g.e.*, s. 31-32.

⁵⁴ Nuri Ayberk, *Türkiye'de Trahom Mücadelesi*, Kader Basımevi, İstanbul, 1936, s. 17-18.; Ayberk, *Trahom Mücadele Kılavuzu*, s. 63.

⁵⁵ Ayberk, *Trahom Mücadele Kılavuzu*, s. 63.

⁵⁶ Ayberk, *Türkiye'de Trahom Mücadelesi*, s. 15-16.; Niyazi İsmet, *a.g.e.*, s. 33.

⁵⁷ Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 198.

köylerin ortalarında bulunan münasip bir mevkide çadırlar içinde kuruluyordu.⁵⁸ Her ayın 20. gününde, köyler gezilerek trahomlular tespit ediliyor; muayene ve tedavileri yapılıyordu.⁵⁹ Ayrıca dispanser baştabibi, dispansere uzak kalan ve gidip gelmeleri mümkün olmayan köylere haftanın belirli gün ve saatlerinde hastaları tedavi etmek üzere bir sıhhat memuru yolluyor; sıhhat memurlarından aldığı cetveller üzerinden 15 günlük mesaiyi düzenleyerek, bağlı olduğu hastane ve dispanser tabipliğine ulaştırıyordu. Hastane ve dispanser tabibi ya da baştabipliği de bu verileri, mücadele reisliğine gönderiyordu.⁶⁰ Seyyar teşkilatın bir diğer görevi, köy halkına trahomdan korunma çareleri ve kişisel hijyen konularında bilgi vermektir.⁶¹ Seyyar dispanserler kışın mücadele reisinin tayin edeceği civar kasabalardan birinde uygun binalara yerleşerek sabit dispanser halini alıyor ve kış aylarını o civarın hastalarını tedavi ile geçiriyordu.⁶²

Mücadele teşkilatının artan ihtiyaçlarını göz önüne alan TBMM, 1926 yılında Sıhhiye Vekâleti bütçesinden mücadele çalışmalarına 50.000 lira ayrılmasını kararlaştırdı.⁶³ Ancak bu tahsisatın yeterli gelmemesi üzerine çalışmalarda kullanılmak üzere 12.000 lira daha ilave edildi.⁶⁴ Aynı dönemde teşkilatta görev alacak hekim, sağlık memuru ve diğer personelin kadroları düzenlenerek İcra Vekilleri Heyeti tarafından onaylandı.⁶⁵

Trahom savaş çalışmalarına ayrılan tahsisat sınırlıydı ancak yaşanan sıkıntılar sadece bu sorundan ibaret değildi. Çalışmalarda istihdam edilecek yetişmiş sağlık

⁵⁸ Niyazi İsmet, *a.g.e.*, s. 33.; Seyyar mücadele çalışmalarında kullanılan çadırların bir örneği için bkz. Ek 3.

⁵⁹ Ayberk, *Trahom Mücadele Kılavuzu*, s. 63.

⁶⁰ Niyazi İsmet, *a.g.e.*, s. 34.; Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 198.

⁶¹ Ayberk, *Trahom Mücadele Kılavuzu*, s. 64.

⁶² Niyazi İsmet, *a.g.e.*, s. 34.; Köyleri binek hayvanları ile dolaşan seyyar ekibe, 1936 yılında ambulans şeklinde donatılmış bir otomobil tahsis edildi. Böylece hem köyler daha sık kontrol edilmeye başlandı hem de acil müdahalelerin yerinde yapılması imkânı doğdu. Otomobilin içinde bir çadır, bir ameliyat masası, bir portatif yazı masası, dört sandalye, bir ameliyat ve bir ilaç sandığı bulunuyordu. Gidilen köylerde çadır derhal kuruluyor, geçici ve ufak bir dispanser oluşturuluyordu. Ayberk, *Türkiye'de Trahom Mücadelesi*, s. 26.; *Ulus*, 1 Haziran 1936, s. 3.; Nuri Ayberk, "Bizde Trahom Savaşı Nasıl Yapılıyor", *Cumhuriyet*, 7 İkincikanun 1936, s. 8.; Seyyar teşkilata tahsis edilen ambulans otomobilin bir fotoğrafı için bkz. Ek 4.

⁶³ *TBMM ZB. C.*, Devre:II, Cilt:25, s. 168-170, (16.5.1926).; *Düstur*, Tertip 3, Cilt:7, Ankara, 1926, s. 1100.

⁶⁴ *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.01., Yer No: 20.45.3.

⁶⁵ *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.01., Yer No: 20.45.17.; *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.01., Yer No: 29.33.9.; *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.01., Yer No: 24.30.11.

insan gücü temini noktasında da sıkıntılar yaşıyordu. 1926 senesinde yaptığı açıklamada trahom hastalığıyla mücadelenin bir eğitim ve kültür işi olduğuna vurgu yapan Sıhhiye Vekili Dr. Refik Bey, yüksek ücretler verildiği halde uzman hekim ve bina bulmada zorluklarla karşılaştığını ancak sağlık kurumlarının faaliyetlerine devam ettiğini ifade ediyordu. Sözlerinin devamında Malatya vilayet merkezi ile Hasan Mansur kazasında trahom mücadele teşkilatının kurulduğunu, bir sonraki sene hastalığın yoğun görüldüğü bazı vilayetlerde de yeni sağlık kurumlarının açılacağını belirtiyordu.⁶⁶

TBMM'de verdiği izahatta mücadele mıntıklarında trahomun çok yoğun görüldüğünü ve 1926 senesinde muayene edilen 19.442 kişinin 6.275'ine trahom teşhisi konulduğunu ifade eden Dr. Refik Bey, Besni, Hasan Mansur'da hizmet sunumuna devam edildiğini, çalışmaların doğuya doğru genişletileceğini ifade ediyordu. Ancak Vekâletin ortaya koyduğu bu hedefe rağmen 1927 yılı bütçesinden çalışmalara 30.000 lira tahsis edilmesine karar verildi.⁶⁷ Bu miktar bir önceki yıldan 32.000 lira az olmasıyla dikkat çekiyordu.

Bir yandan mücadele çalışmaları sürdürülürken diğer yandan da dispanserlerin eksikliklerini gidermek ve ufak mıntıka hastaneleri tesis etmek üzere girişimlerde bulunulmaya başlandı. Bu amaçla 1928 yılı Sıhhiye Vekâleti bütçesine zam yapılarak trahom mücadele çalışmalarına 50.000 lira ayrılmasına onay verildi.⁶⁸

Sıhhiye Vekâleti mücadele teşkilatını Adana, Gaziantep, Urfa ve Siirt'e kadar genişletmeyi planlıyordu.⁶⁹ Ancak 1928 yılının sonuna gelindiğinde sadece Kilis'te bir poliklinik ve Besni'nin merkezinde de 10 yataklı bir trahom dispanseri faaliyete başlayabildi. Malatya ile Adıyaman'daki hastane ve dispanserlerde hizmet sunumuna devam edildi.⁷⁰ Vekâlet tarafından 1929 yılında yapılan açıklamada trahom, frengi ve verem gibi hastalıklarla sıtma ile

⁶⁶ "Muhterem Sıhhiye Vekilimiz Refik Beyle Mülakat", *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Mart 1926, s. 4.

⁶⁷ TBMM ZB. C., Devre:II, Cilt:31, s. 72-76, (11.4.1927); *Düstur*, Tertip 3, Cilt:8, Ankara, 1928, s. 327.; "Sıhhiye Vekilimizin Beyanatu", *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Nisan 1927, s. 3,6.

⁶⁸ TBMM ZB. C., Devre:III, Cilt:3, s. 199-201, (22.4.1928); *Düstur*, Tertip 3, Cilt:9, Ankara, 1948, s. 562.

⁶⁹ "Devlet Sıhhiye Teşkilatı Elindeki Vesait Nispetinde Azami Gayretle Milletın Hayat ve Selametini Koruyacak Olan Tedbirleri İhmal Etmemektedir", *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Mart 1929, s. 1,4.; "Sıhhiye Vekilinin Beyanatu", *Akşam*, 4 Kânunuevvel 1929, s. 1.

⁷⁰ "Sıhhiye Vekillğinin Mücadele Mesaisi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Şubat 1930, s. 4.; *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Mart 1929, s. 1.; BKA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 177.220.18.17.; Besni Trahom Hastane ve Dispanseri'ne müracaat eden hastaları gösteren fotoğraf için bkz. Ek 5.

olduğu kadar geniş saha mücadele yapılamadığı ifade ediliyor; bunun nedeni olarak da bütçenin sınırlı olması gösteriliyordu.⁷¹ Nitekim bu sorunu gündemine alan TBMM, 1929 yılında bütçeden trahom mücadelesine ayrılan payı arttırarak, giderler için 92.000 lira tahsis edilmesine karar verdi.⁷²

Trahom mücadele çalışmalarında 1930 yılında önemli bir gelişme yaşandı. Teşkilatın faaliyetlerinin, sıtma mücadelesinde olduğu gibi bir uzman hekimin idaresinde yürütülmesi uygun görülerek,⁷³ Gaziantep'te "*Trahom Mücadele Reisliği*" kuruldu.⁷⁴ Bütün sabit ve seyyar örgüt, mücadele reisliğine bağlandı. Reisliğin görevleri, mücadele teşkilatının bilimsel, mali, idari işlerini denetlemek, mücadele ihtiyaçlarını tespit etmek, ülkenin trahomdan muzdarip mıntıkalarını tespit ederek trahom oranını belirlemektir.⁷⁵

Hastalığın ülkedeki dağılımı ile yerel ihtiyaçları göz önünde bulunduran Sıhhiye Vekâleti, hedeflediği üzere trahom mücadele teşkilatını her yıl biraz daha genişletmeye gayret etti.⁷⁶ 1930 yılında Adana'da 40,⁷⁷ Gaziantep, Kilis ve

⁷¹ "Memleketimizin Sıhhi Vaziyeti", *Cumhuriyet*, 20 Mart 1929, s. 3.

⁷² *BCA*, Fon Kodu: 490.01., Yer No: 1464.3.2.

⁷³ Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 193-194.

⁷⁴ *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 177.220.18.17.; "Sıhhiye Vekillığının Mücadele Mesaisi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Şubat 1930, s. 4.; 1932 senesi başında Adana'ya nakledilen Trahom Mücadele Reisliği, aynı yılın sonunda yeniden Gaziantep'e taşındı. *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 176.218.11.52.; "Trahom Mücadelesi", *Akşam*, 10 Şubat 1932, s. 5.

⁷⁵ *BCA*, Fon Kodu: 490.01., Yer No: 1464.3.2.; Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 198.

⁷⁶ Sunay, *a.g.e.*, s. 104-106.

⁷⁷ *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 177.220.18.17.; *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 176.218.11.52.; "Adana'da Bir Trahom Hastanesi Açılacak", *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Şubat 1930, s. 8.; *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 177.220.17.2.; Adana Trahom Hastanesi binasının yapımı 1930 yılının Aralık ayında tamamlandı. "Adana Trahom Hastanesi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Kânunuevvel 1930, s. 3.

1930'da Adana Trahom Hastanesi'ne bağlı olarak kurulan dispanser, Karşıyaka denilen semtte bulunuyor ve fabrikatör Salih Bey tarafından yaptırıldığı için "Salih Efendi Pavyonu" olarak adlandırılıyordu. Dispanserin sorumlu hekimi Dr. İhsan Bey idi. *Akşam Gazetesi*'nde yer alan haberde bu kurumun donanımlı ve mükemmel olduğundan ancak hastaların çokluğundan bahsediliyordu. Örneğin sadece Kasım 1931'de yaklaşık 15.000 trahomlunun ayaktan tedavisinin yapıldığı vurgulanıyordu. Aynı tarihte Trahom Mücadele Reisi Dr. Kâşif Ömer Bey'in dispanseri teftiş ettiği ve gerçekleştirilen faaliyetlerden çok memnun kaldığı ifade ediliyordu. "Trahoma Karşı Esaslı Bir Mücadele Başladı", *Akşam*, 27 Kânunuevvel 1931, s. 6.; Adana Trahom Hastanesi ile Adana Trahom Dispanseri önünde hasta ve hekimlerin toplu bir fotoğrafı için bkz. Ek 6. ve Ek 7.

Besni'de 10'ar yataklı trahom savaş hastaneleri açılarak,⁷⁸ yatak sayısı 100'e, dispanser sayısı da 6'ya çıkarıldı.⁷⁹ Aynı yıl Adıyaman,⁸⁰ Malatya, Besni, Gaziantep ve Kilis mücadele teşkilatına ayrıca seyyar teşkilat ilave edildi.⁸¹

1930 senesinde mücadele çalışmaları açısından yaşanan bir diğer önemli bir gelişme Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun kabulü idi. Yasanın 99-102'inci maddeleri hastalıkla savaş açısından esaslı hükümler içermektedir. Hastalara sunulacak hizmetlerden herhangi bir ücret alınmayacağı, trahom mücadele mıntıklarında bu hastalığın ihbarının mecbur olduğu, bulaşıcı evredeki hastaların okul, fabrika, imalathane gibi resmi ve özel kurumlara devamının men edildiği, trahomlu çocukların eğitimlerinin sürmesi için Sıhhat ve Maarif Vekâletlerinin özel tedbirler alacağı belirtilmektedir.⁸²

⁷⁸ "Sıhhat İşleri", *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1929, s. 2.; "Sağlık Devlet İşleri Oldu", *Hâkimiyet-i Millîye*, 29 Birinci Teşrin 1933, s. 63.; "Gaziantep'te Trahomla Mücadele", *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1936, s. 4.; Gaziantep trahom mücadele teşkilatı çalışanları ile Gaziantep Trahom Hastanesi'nin bir fotoğrafları için bkz. Ek 8. ile Ek 9.

⁷⁹ *BCA*, Fon Kodu: 490.01., Yer No: 1464.3.2.; "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nun 25 Yıllık Çalışmaları", s. 31.; *Sağlık Dergisi*, Cilt: XXIII, Sayı:10, 1949, s. 580.; Sıhhat Vekili Dr. Refik Bey tarafından 1929 yılında yapılan açıklamada, Malatya ve Gaziantep vilayetlerinde dispanser ve hastane açmak suretiyle mücadele tedbirlerine önem verildiği belirtilmektedir. Bu açıklamadan, Gaziantep'teki hastane ve dispanserinin 1929 yılında açılmasına karar verildiği ancak faaliyetlerine 1930 yılında başlayabildiği sonucuna ulaşılabilir. *Ayın Tarifi*, Matbuat Umum Müdürlüğü, Birincikanun-İkincikanun 1929, s. 4475.

⁸⁰ Akşam Gazete'sinin 22 Haziran 1930 tarihli nüshasında İngiliz gazetelerinden birinin Adıyaman'da hüküm süren trahom hastalığıyla ilgili şu dikkat çekici habere yer verdiği belirtiliyordu: "Anadolu'da Hısnımansur bavalisinde Adıyaman şehrinde 7.000 balığ olan nüfusun 6.791 kişisi kör ve ebedi zulmet içinde olduğu anlaşılmıştır. Trahom göz hastalığı nesillerden beri erkeğe, kadın ve çocuklara sırayet ettiğinden bu umumi facia meydana gelmiştir. Adıyaman'da herkes kör olduğundan ve namabreme bakmak şöyle dursun herkes kendi zevce ve çocuğunu bile göremediğinden kadınlar çarşafı ve başörtüsünü çoktan terk etmiştir. Geceleri sokaklarda belediye fener yamaya lüzum görmemektedir. Trahom yalnız Adıyaman'da değil Hısnımansur'a tabi diğer 48 köyde de şiddetle hükümünü icra ediyor. Hükümet bu faciayı haber aldığından derhal şiddetle ve acele tedbirler itibaz etmiştir. Bu cümleden olarak 250.000 lira tahsisat vermiş ve bununla tedavi başlamıştır. Trabomdan muzdarip olup muhtacı tedavi 155.144 hasta vardır." "Körler Memleketi", *Akşam*, 22 Haziran 1930, s. 1.; Gazetede trahom mücadelesine 250.000 liranın tahsis edildiği belirtilmektedir ancak bu rakam hatalıdır. Çünkü 1930 yılı Sıhhat Vekâleti bütçesinden 100.000 liranın trahom mücadelesinde kullanılmak üzere tahsis edilmesine karar verilmiştir. *TBMM ZB. C.*, Devre:III, Cilt:19, s. 86, (17.5.1930).; *TBMM ZB. C.*, Devre:III, Cilt:19, s. 101, (18.5.1930).

⁸¹ "Trahom Mücadelesi İçin Seyyar Teşkilat", *Hâkimiyet-i Millîye*, 10 Haziran 1930, s. 5.; 1932 yılı trahom mücadele mıntıklarını gösteren harita için bkz. Ek 10.

⁸² *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 176.218.11.52.; *Resmî Gazete*, Sayı:1489, 6 Mayıs 1930, s. 8895-8910.; "Sağlık Devlet İşleri Oldu", *Hâkimiyet-i Millîye*, 29 Birinci Teşrin 1933, s. 63.

1932 yılında trahom hastane ve dispanserleri ile seyyar mücadele teşkilatının hangi koşullarda ve nerelerde kurulacağı, görevleri ve personel kadrosu hakkında detayları içeren 46 maddelik “*Trahom Mücadele Talimatnamesi*” yayınlandı.⁸³ Aynı sene Marsilya’da toplanacak olan uluslararası trahom kongresine Türkiye’deki mücadeleyi içeren ayrıntılı bir raporun gönderilmesi kararlaştırıldı.⁸⁴

Sihhat Vekâleti, trahom mücadelesinde her türlü imkânı seferber etmenin gerekliliğine inandığından, halkevleri ile de işbirliği yaptı. Örneğin 1932 yılında Diyarbakır Halkevinde, köylü ve fakir hastalar için bir muayenehane açıldı. Her gün 30’dan fazla vatandaşın başvurduğu bu birimde hastalar ücretsiz muayene ve tedavi edildi.⁸⁵

1933 senesinde Kilis, Gaziantep ve Malatya gibi trahom mücadele mıntıklarını tetkik etme imkânı bulan Başvekil İsmet Paşa ile Sihhat Vekili Dr. Refik Bey, yapılan çalışmaları halk sağlığı açısından faydalı bir devlet hizmeti olarak nitelediklerinden, mücadele teşkilatının genişletilmesi uygun bulundu.⁸⁶ Aynı yıl mevcut sağlık kurumlarına ilaveten, Urfa’da 15, Siverek ile Maraş’ta 10’ar yataklı birer hastane ve dispanser açıldı.⁸⁷ Gaziantep, Besni, Kilis, Malatya, Urfa ve Siverek’te 4 sihhat memuru ve bir mütehassis tabipten ibaret birer

⁸³ *Trahom Mücadele Talimatnamesi*, T.C. Sihhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, Ankara, 1933.; *Resmî Gazete*, Sayı:1996, 7 Kânunusani 1932, s. 1125-1132.; Ayrıca bu talimatnameye göre her vilayet 10-50 yataklı bir trahom hastanesi yapmaya mecbur tutulacaktı. Bütün berberler ve kahve emsali yerlerdeki garsonlar, çok sıkı bir trahom muayenesinden geçirilecekti. “Trahomla Mücadele”, *Akşam*, 6 Kânunusani 1932, s. 2.

⁸⁴ “Trahom Hakkında Mühim Bir Karar”, *Akşam*, 23 Eylül 1932, s. 9.

⁸⁵ “Diyarbakır Halkevi’nde”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 13 Temmuz 1932, s. 3.

⁸⁶ Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 193-194.

⁸⁷ *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 176.218.11.53.; *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.02., Yer No: 33.7.11.; Urfa, Siverek ve Maraş’ta birer hastane ve dispanser açılmasına dair kararnemenin bir örneği için bkz. Ek 11.; Maraş Trahom Hastanesi’nin ve Urfa Trahom Dispanseri’ne tedaviye gelen hastaların fotoğrafları için bkz. Ek 12.; Ek 13.; Urfa, Maraş ve Siverek’te açılacak trahom hastane ve dispanserleri için lüzumlu olan 7.500 liralık ilaç ve tıbbi malzeme ile 3.750 liralık cerrahi aletin bir an önce ülkeye getirilmesi için pazarlık usulüyle satın alınması kararlaştırıldı. *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.02., Yer No: 35.28.19.; 1933 senesinde hem mevcut teşkilatın hem de yeni açılacak kurumların giderlerini karşılamak üzere Sihhiye Vekaleti bütçesinden 149.000 lira tahsis edildi. Bu tahsisat miktarının yeterli gelmemesi üzerine 1934 yılında mücadele giderlerine 2.000 lira zam yapıldı. *TBMM ZB. C.*, Devre:IV, Cilt:15, s. 234, (15.5.1933); *TBMM ZB. C.*, Devre:IV, Cilt:15, s. 127-128, (17.5.1933); *TBMM ZB. C.*, Devre:IV, Cilt:20, s. 154, (22.3.1934); “Meclis Dün de Bütçeyi Konuştu”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 18 Mayıs 1933, s. 1-2.

seyyar teşkilat ilavesi suretiyle mücadele işi genişletildi.⁸⁸ Genişleyen bu teşkilatın ihtiyacını karşılamak üzere, reislik tarafından hazırlanan ve Sıhhat Vekâleti tarafından onaylanan program doğrultusunda 36 sıhhat memuru, Adana Sıtma Enstitüsü binasında iki ay teorik ve uygulamalı eğitim aldı. Bu kursun sonunda bütün kursiyerler sınava tabi tutularak, görev yerlerine gönderildi.⁸⁹

1933 senesi trahom mücadele teşkilatında görevli hekimlerin isimleri ile çalıştıkları kurumlar şöyleydi:⁹⁰

⁸⁸ “Sağlık Devlet İşi Oldu”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Birinci Teşrin 1933, s. 63; “Trahom Mücadelesi”, *Cumhuriyet*, 16 Kanunusani 1933, s. 3; “Sıhhiye Müsteşarı Şehrimizde”, *Cumhuriyet*, 21 Kanunusani 1933, s. 2; “Cenup Vilayetlerimizde Trahomla Nasıl Savaşılıyor?”, *Ulus*, 7 İlkânun 1935, s. 5.

⁸⁹ Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 193-194. Adana’da düzenlenen kursa İstanbul ve İzmir’de görevli sıhhiye memurlarından 23 kişi geldi. *Akşam*, 20 Mart 1933, s. 5.; *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 176.218.11.53.; Adana’da 1933 yılında, sıhhiye memurlarının haricinde hekimlere de Göz Mütchassısı Dr. İhsan Bey tarafından trahom hakkında sağlık eğitimi yapılıyordu. “Trahom Mücadelesi”, *Akşam*, 15 Teşrinievvel 1933, s. 6.; Trahom kurslarına ilerleyen yıllarda Gaziantep Mücadele Reisliği’nde de devam edildi. *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.02., Yer No: 82.26.12.; *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.02., Yer No: 93.101.12.

⁹⁰ Mazhar Osman, *a.g.e.*, s. 545.

Tablo.3 1933 Yılı Trahom Mücadele Teşkilatı Personeli

Trahom Mücadele Reisi	Dr. Kâşif Bey
Adıyaman Trahom Hastanesi	Baştabip: Dr. Eşref Bey Seyyar Tabip: Dr. Kemalettin Bey
Malatya Trahom Hastane ve Dispanseri	Tabip: Dr. İsmail Hakkı Bey
Besni Trahom Hastane ve Dispanseri	Tabip: Dr. Ramiz Süleyman
Kilis Trahom Hastane ve Dispanseri	Tabip: Dr. Bekir Sıtkı Bey
Gaziantep Trahom Hastane ve Dispanseri	Tabip: Dr. Ömer Lütfü Bey
Adana Trahom Hastane ve Dispanseri	Baştabip: Dr. İhsan Bey Göz Mütchassısı: Dr. Ali Naim Bey Eczacı: Hüseyin Hilmi Bey

Bütçenin elverdiği ve yetişmiş sağlık insan gücünün istihdam edilebildiği ölçüde, trahom mücadele teşkilatının yıldan yıla genişletilmesine gayret edildi. 1934 senesine gelindiğinde mücadele kapsamındaki iller, buradaki sağlık merkezlerinin niteliği ve personel sayısı şu şekildeydi:⁹¹

Tablo.4 1934 Senesi Trahom Mücadele Teşkilatı

Sağlık Kurumunun Adı	Yatak Sayısı	Personel Mevcudu
Adana Hastane ve Dispanseri (Baştabiplik)	20 yataklı (Şehirde ayrıca bir polikliniği vardır.) Seyyar teşkilatı yoktur.	1 baştabip,1 mütchassis tabip,1 asistan tabip, 1 eczacı, 1 hemşire, 1 sabit sıhhat memuru, 1 kâtip ve ayniyat mutemedi, lüzumu kadar müstahdem
Maraş Hastane ve Dispanseri	10 yataklı	1 tabip, 1 hemşire, 2 sabit sıhhat

⁹¹ Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 194-195.

(1933'te açıldı)	Seyyar teşkilatı yoktur.	memuru, 1 kâtip ve ayniyat mutemedi, lüzumu kadar müstahdem
Gaziantep Hastane ve Dispanseri	10 yataklı Seyyar teşkilatı vardır. (Şehirde ayrıca bir dispanser daha bulunmaktadır.)	1 tabip, 1 seyyar tabip, 4 seyyar ve 2 sabit sıhhat memuru, 1 hemşire, 1 kâtip ve ayniyat mutemedi, lüzumu kadar müstahdem
Kilis Hastane ve Dispanseri	10 yataklı Seyyar teşkilatı vardır.	1 tabip, 1 seyyar tabip, 4 seyyar ve 1 sabit sıhhat memuru, 1 hemşire, 1 kâtip ve ayniyat mutemedi, lüzumu kadar müstahdem
Besni Hastane ve Dispanseri	10 yataklı Seyyar teşkilatı vardır.	1 tabip, 1 seyyar tabip, 4 seyyar ve 2 sabit sıhhat memuru, 1 hemşire, lüzumu kadar müstahdem
Adıyaman Hastane ve Dispanseri (Baştabiplik)	20 yataklı Seyyar teşkilatı vardır.	1 baştabip, 1 asistan tabip, 1 seyyar tabip, 1 eczacı, 1 hemşire, 4 seyyar ve 2 sabit sıhhat memuru, 1 kâtip ve ayniyat mutemedi, lüzumu kadar müstahdem
Malatya Hastane ve Dispanseri	10 yataklı Seyyar teşkilatı vardır.	1 tabip, 1 seyyar tabip, 4 seyyar ve 2 sabit sıhhat memuru, 1 hemşire, lüzumu kadar müstahdem
Urfa hastane ve Dispanseri (Baştabiplik)	15 yataklı Seyyar teşkilatı vardır.	1 baştabip, 1 seyyar tabip, 1 hemşire, 4 seyyar ve 2 sabit sıhhat memuru, 1 kâtip ve ayniyat mutemedi, lüzumu kadar müstahdem
Siverek Hastane ve Dispanseri	10 yataklı Seyyar teşkilatı vardır.	1 tabip, 1 seyyar tabip, 1 hemşire, 4 seyyar ve 2 sabit sıhhat memuru, 1 kâtip ve ayniyat mutemedi, lüzumu kadar müstahdem

Tablo. 4'te yer alan veriler özetlenecek olursa, 1934 yılında trahom mücadele çalışmaları, 9 sabit hastane ve dispanser ile bunlara bağlı 7 seyyar örgüt tarafından yürütülüyordu. Teşkilatta 3 baştabip, 1 mütehassıs tabip, 6 sabit, 7 seyyar tabip, 2 asistan tabip, 2 eczacı, 9 hemşire, 16 sabit, 28 seyyar sıhhat memuru, 7 kâtip ve ayniyat mutemedi olmak üzere toplamda 81 personel görev

yapıyordu.⁹² Toplam yatak sayısı 115'ti. Bu yataklar, mutlaka yatırılması gereken ve tercihan köyden gelen hastalara ameliyat için tahsis ediliyordu. Ancak yatak mevcudu ihtiyacı karşılamadığından çoğu zaman hastalar sıra beklemek zorunda kalıyordu.⁹³

1934 yılında Gaziantep Trahom Mücadele Reisi Dr. Kâşif Ömer Bey, Adana Trahom Hastanesi başhekimisi olarak görevlendirildi. Yerine Dr. Nuri Fehmi Ayberk atandı.⁹⁴ Dr. Nuri Bey göreve başlayınca, trahom endeksi hakkında daha doğru verilere ulaşabilmek amacıyla mıntikalarda yeniden tetkik yapılmasını sağladı. Altı ay boyunca devam eden tarama faaliyetleri için bir hekim, iki sağlık memuru ve bir kâtipten oluşan heyetler görevlendirildi.⁹⁵

Trahom savaşıyla ilgili çalışmalar zaman zaman Meclis gündeminde de ele alınıyor ve konuya dair endişeler dile getiriliyordu. Örneğin 1935 senesi Sıhhat Vekâleti bütçe görüşmeleri esnasında Muğla Milletvekili Hüsnu Bey'in trahomun günden güne yayıldığına hatta Akşehir ve Uşak'a kadar geldiğinin

⁹² 20 yataklı hastanelerin baştabiplerine 280, 15 yataklı hastanelerin baştabiplerine 250, 10 yataklı hastanelerin baştabiplerine 225, seyyar tabiplere 250, hemşirelere 60, seyyar sıhhat memurlarına 70, sabit sıhhat memurlarına 50, eczacılara 75, kâtiplere 50'er lira aylık verilmekteydi. Sabit hastanelerde hastabakıcılar 30 ve hademeler 25 lira ücret alıyordu. Seyyar teşkilatta görevlendirilen hademelere ise 20 lira ödeniyordu. Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 196.; *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.02., Yer No: 49.79.13.

⁹³ Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 196.

⁹⁴ "Trahom Mücadele Reisliği", *Zaman*, 16 Eylül 1934, s. 4.; Dr. Nuri Fehmi Bey, Gaziantep Trahom Mücadele Reisi olarak nasıl ve hangi koşullarda görevlendirildiğinden şöyle bahsetmektedir: "Refik Saydam, beni Ankara'ya çağırıldı. Nuri, Ayıntap'a (Gaziantep) gidecek ve trahom savaşını yürüteceksin' dedi. Bu konudaki kararsızlığımı görünce 'Sana 750 lira aylık vereceğim.' dedi." Dr. Refik Saydam'ın Dr. Nuri Bey'e 750 lira maaş teklif ettiği tarihte milletvekillerinin maaşı 250 lira idi. Kadircan Keskinbora, "Atatürk Döneminde Trahomla Mücadele Tarihçesine Bakış", *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildiriler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2009, s. 421.; 1934 yılının sonunda Trahom Mücadele Reisinin maaşının 500 liraya çıkarılması kararlaştırıldı. Bu o dönem için oldukça yüksek bir miktardı. Mesela aynı dönemde Ankara Numune Hastanelerinde çalışan göz mütehassısına 55 lira ödeniyordu. *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.02., Yer No: 49.79.13.; Altay, *a.g.t.*, s. 143.; Dr. Nuri Fehmi Ayberk, 1935 yılında, trahom mücadelesi hakkında tetkikatta bulunmak üzere Filistin, Suriye ve Tunus'a gönderildi. *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.02., Yer No: 60.97.19.; *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.02., Yer No: 62.11.2.

⁹⁵ Sevilay Özer, "Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:54, Bahar 2014, s. 130.

doğru olup olmadığını sorması üzerine, Sıhhat Vekili Dr. Refik Bey, şu açıklamayı yaptı:⁹⁶

“Trahom, malumunuz ki, arkadaşlar, Türkiye'nin cenup muntkalarında tarihten önceden beri mevcut olan bir hastalıktır. Bu, büyüklerden ziyade çocuklara musallat olan ve tedavi edilmezse kör eden bir hastalıktır. Bu hastalığa karşı vekâletin açmış olduğu mücadele şimdiye kadar, Adana'da, Gaziantep'te, Malatya'da, Urfa'da, Maraş'ta devam etmiştir. Buna son zamanda Neziş kasabası ve civarı da ilhak edilmiştir. Güç bir mücadelede, kısa bir zamanda bu mücadeleyi yapmak lüzumu olduğundan dolayı 241 bin nüfusluk bir saba dâhilinde bugün mücadeleye devam etmekteyiz. Memleketin her tarafında aranacak olursa ufak nispet dâhilinde daima trahom mevcuttur. Bihassa büyük harplerin insan kütlelerini bir taraftan diğer tarafa nakletmeye mecbur bırakması, diğer taraftan mubaceretler, trahomu her tarafa yaymıştır.”

Trahom savaşının, hastalığın en yoğun bulunduğu, iktisadi bakımdan önem arz eden büyük kasaba ve şehirlerde sürdürüldüğünü sözlerine ilave eden Refik Bey, şimdiye kadar yapılan çalışmaların başlangıç teşkil ettiğini ve mücadelenin daha uzun seneler devam edeceğini belirtti. Görüşmelerin nihayetinde 1935 senesinde bütçeden 168.430 lira, trahom mücadele gideri olarak tahsis edildi.⁹⁷

Trahom mücadelesinde en büyük sorunların başında mevcut hastane, yatak ve dispanser sayılarının ihtiyacı karşılayamaması geldiğinden, 1935'te hastane ve dispanser sayısı 10'a, yatak sayısı 130'a çıkarıldı.⁹⁸ Bunun dışında Diyarbakır Halkevi Sosyal Yardım Şubesi tarafından aynı yıl altı ay müddetle göz tedavisi yurdu açılarak, 300 kadar hastanın gözleri parasız muayene ve tedavi ettirildi.⁹⁹

30 Haziran- 8 Ağustos 1935 tarihleri arasında Başbakan İsmet İnönü, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Karadeniz Bölgesi'ni kapsayan bir inceleme gezisine çıktı.¹⁰⁰ Dolıştığı yerlerde trahomun korkunç surette yayıldığını ve ilave tahsisat

⁹⁶ TBMM ZB. C., Devre:V, Cilt:3, s. 102, (22.5.1935); TBMM ZB. C., Devre:V, Cilt:3, s. 242, 245, (25.5.1935).

⁹⁷ TBMM ZB. C., Devre:V, Cilt:3, s. 242, 245 (25.5.1935); “Yurdun Sağlık İşleri”, *Zaman*, 27 Mayıs 1935, s. 2.

⁹⁸ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 131-134.; “Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın 25 Yıllık Çalışmaları”, s. 31.; Nizip Trahom Hastanesi 1935 yılında hizmet vermeye başladı. *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 1463.1.1.; *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.02., Yer No: 51.9.7.

⁹⁹ *Halkeverininin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası*, Ulus Basımevi, 1936, s. 46.

¹⁰⁰ Erdal Aydoğan, “Üçüncü Umumi Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:33-34, Mayıs- Kasım 2004, s. 4.

vermek mecburiyetinde kalacaklarını bir telgrafla Dr. Refik Saydam'a bildiren İsmet Paşa,¹⁰¹ Erzurum' u ziyaretinde büyük bir hayal kırıklığına uğradı.

"Erzurum şarkta gördüğüm merkezlerden en fena olanlarından biri ve vilayet olarak en az himmet edilmiştir. Trahom vilayeti tabiri etmektedir... Sudan ve elektrikten mahrum olan Erzurum'un tozları en ağır zehirler mahiyetindedir."¹⁰² yorumuyla vilayetin geri kalmışlığına, sağlık sorunlarına ve trahom hastalığının yaptığı tahribatına dikkat çekiyordu. 1 Temmuz 1935 tarihinde Diyarbakır'da incelemelerde bulunan Başbakan İnönü, şehrin medeniyet merkezi olması için uğraşılmaya değer olduğunu kaydediyor ve şu tespitleri yapıyordu: "Diyarbakır'da asıl mesele sıhhi mesele ve mesken meselesidir. Trahom ve sıtma Diyarbakır'da zabit ve memurları yıldırıştır. Trahom meselesine daha genel olarak ayrıca temas edeceğim fakat Diyarbakır şehrini dar bir sabada da olsa sıtmadan kurtarmak, ordu ve memurlar için çok önemli olacaktır."¹⁰³

¹⁰¹ BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 13.75.20.

¹⁰² Saygı Öztürk, *Kasadaki Dosyalar*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 64-65.; Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 49-50.; 1925 yılında Ahmet Halil Bey tarafından kaleme alınan makalede, vilayette trahom hastalığı nedeniyle yaşanana sıkıntılar şu şekilde aktarılıyor ve belediye hizmetlerinin yetersizliği şu cümlelerle eleştiriliyordu: "...Diğer bir dert de trahomdur. Erzurum'da bu hastalık mülbis surette hüküm-fermâdır. Erzurum'a geldiğiniz ilk günde sizi işgal edecek, bu sıhhat meselesidir. Memleketin iktisadiyatı gibi hıfzıssıhhası da kimsesizdir. Erzurum'da belediyeyi görmek istiyorsanız, gözlere bakınız. Gözlerdeki trahom, size belediyenin faaliyetinden bir numunedir. Erzurum'da gözlerin yüzde 75'i bu hastalığa müptelâdır denebilir. Şehir toz içerisindedir. Hem bu toz, tabiatın temiz tozu olsa idi ne ise. Bütün şehrin mülevsâtının (pisliğinin) tozudur. Sıcaktan terleyen gözlere ve çebralere böyle bir toz konunca, göz hıfzıssıhhası ne vaziyet alır. Hastalığın yegâne müsebbibi belediyedir. Belediyenin cadde ile müzhefât ve mülevsât ile bir alakası yoktur. Bunun içindir ki Şarkî Anadolu dağlarından gelen hayvanâtın müzhefâtı Erzurum caddelerine dolup sonra kavruk ve toz olur. Diğer taraftan evlerde su yolu yoktur. Sokaklar hanelerden dökülen pis sularla dolmuştur. İşte tabiatın güneşi, bu müzhefâtı ve suları kuruttuğu, bir de ilaveten hafif bir rüzgâr estiği zaman, trahom afeti başlamış demektir. Şüphesiz belediyenin bu hal ile bir alakası yoktur. O yalnız nargile çekmekle meşguldür." Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-I Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930)*, Erzurum Kitaplığı, Dergâh Yayınları, 1. baskı, İstanbul, Eylül 2008, s. 332.; Erzurum'da 1933 yılında vilayet hususi bütçesinden ayrılan 200 liralık trahom mücadele tahsisatı ile Hasankale'de bir dispanser açıldı ve buraya iki ay zarfında gelen 200 hastanın bir kısmı ayaktan, bir kısmı da yatırılmak suretiyle tedavi edildi. 16 hastaya da ameliyat yapıldı. *Erzurum*, 12 Şubat 1934, s. 2.; 1935 yılında Erzurum vilayet merkezi ve civar köylerinde trahomlu hastaları tedavi etmek üzere Erzurum Numune Hastanesi Göz Mütchassısı Nihat Bey görevlendirildi. Vilayet hususi bütçesinden Dr. Nihat Bey'e ayda 40 lira ek ücret ödenmesi, Nisan Mayıs aylarında Hasankale'ye giderek, oradaki trahomluları tedavi etmesi uygun görüldü. *Erzurum*, 13 Mayıs 1935, s. 2.; 21 Ekim 1939 tarihli Erzurum Gazetesi'nde vilayetin sıhhi durumu hakkında kaleme alınan bir makalede, trahom hastalığının halen çok yoğun olduğu belirtiliyordu. "Erzurum'un Sıhhi Durumu Hakkında" *Erzurum*, 21 Birinciteşrin 1939, s. 4.

¹⁰³ Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, s. 63-64.; Öztürk, *Kasadaki Dosyalar*, s. 16.

Hususi defterine aldığı notlarda, Diyarbakır'da trahom mücadelesini arttırmanın gerekli olduğunu belirten İsmet Paşa'nın "*Trahom şarkı bitiriyor*" yorumu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da trahomun olumsuz tesirlerini özetliyordu.¹⁰⁴ Siirt'te yaptığı inceleme sonucu kenti "*susuz ve pis bir trahom merkezi*" olarak niteleyen, subayların trahomdan, tozdan ve susuzluktan yakındığını belirten İnönü, 8 Temmuz 1935'te Van'a geldi. Vilayetteki trahomlu çocukların miktarını öğrenmek amacıyla bir tahkikat yapan Başvekil, trahom hastalığının halkı perişan ettiğini gözlemledi. Erzincan halkının da trahom ve sıtımdan muzdarip olduğunu ifade eden İnönü, "*Yetişkin kız çocuklarının gözlerine bakacak 'doktor' diye feryat etmeleri gibi dokunaklı olaylar gördüm. Acı uyandıran bu olayları anlatmaya çalışmam, vaziyeti iyiye götürmek için süratle davranmak ihtiyacındandır.*" demekteydi. Gezi sonrası hazırladığı raporda hastalığa tekrar değinen İsmet Paşa, trahomun Erzincan'a kadar yayıldığını, halkın bu durumdan çok şikâyetçi olduğunu ve mücadele teşkilatının en kısa sürede genişletilmesi gerektiğini vurguluyordu.¹⁰⁵

1936 yılı itibarıyla trahom mücadelesi 10'u sabit, 7'si seyyar olmak üzere toplam 17 kurum aracılığıyla sürdürülüyordu. Bütün teşkilat, merkezi Gaziantep'te bulunan reisliğe bağlıydı ve toplam yatak sayısı 130 idi. Sabit teşkilat kapsamında, Adana, Maraş, Malatya, Gaziantep ve Urfa vilayet merkezleri ile Adıyaman, Besni, Kilis, Nizip, Siverek kaza merkezlerinde birer hastane ve buna bağlı birer dispanser mevcuttu.¹⁰⁶ Mücadele mıntkasının genişlemesi, giderleri de arttırdı. Bu durumu göz önüne alan Sıhhat Vekâleti, savaş çalışmalarına ayrılan tahsisatın yükseltilmesini teklif etti. TBMM'de yapılan görüşmeler sonucu 1936 yılı trahom mücadele faaliyetleri için 183.430 lira ayrılmasına onay verildi.¹⁰⁷

Trahom hastalığıyla mücadeleye yönelik girişimler TBMM'de takdirle karşılanmakla birlikte¹⁰⁸ zaman zaman da bazı milletvekilleri tarafından olumsuz

¹⁰⁴ İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, Haz: Ahmet Demirel, 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Aralık 2001, s. 165,169.

¹⁰⁵ İnönü, *a.g.e.*, s. 169.; Öztürk, *Kasadaki Dosyalar*, s. 32, 38, 67, 87.; Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, s. 63.

¹⁰⁶ Ayberk, *Türkiye'de Trahom Mücadelesi*, s. 15.

¹⁰⁷ TBMM ZB. C., Devre:V, Cilt:11, s. 96, (25.5.1936).; TBMM ZB. C., Devre:V, Cilt:11, s. 232, (26.5.1936).

¹⁰⁸ 1937 senesi bütçe görüşmelerinde söz alan Urfa Milletvekili Fuad Gökbudak, trahom hastalığı ve başarılı mücadele çalışmalarıyla ilgili şu önemli açıklamayı yapmıştır: "*Bütçeyi karıştırırken Sıhhiye Vekâleti bütçesine trahom dolayısıyla yapılan zamanda durdum ve düşündüm. İntihab dairem olan Urfa'nın da*

eleştiriler yapıyordu. Örneğin 1937 yılı Sıhhat Vekâleti bütçesi görüşülürken söz alan Afyonkarahisar Milletvekili Berc Türker, güney mıntıkasında bulunan şehir ve köylerde trahom hastalığının çok yaygın olduğunu, bu hastalığı kökünden temizlemek için gayret sarf edildiğini ancak alınan tedbirlere rağmen şimdiye kadar başarılı olunamadığını belirterek, bu konuda açıklama istedi. Dr. Refik Saydam ise çalışmalarda başarılı olmak için on seneye ihtiyaç duyulduğunu belirterek, sözlerine şöyle devam etti:¹⁰⁹

“...Bu hastalıkla on senedir mücadele ediyoruz ve dispanserlerimizi köylere kadar göndermişizdir. Bu hastalık üzerinde bir senelik mesaimizi heyeti celilenize arz edersem biraz tenvir etmiş olurum zannediyorum. 12 senede olmak üzere 150 yataklık trahom hastanelerimiz vardır... Bu öyle bir hastalıktır ki asırlardan beri orada temerküz etmiş ve nihayet senenin muayyen zamanlarında bir tezabür yaparak vücuda gelmekte ve sirayet devresi esnasında temas edenlere hastalık geçmektedir. Tabi bu temaslar uzun, fenni bir meseledir. Onu burada arz etmeye lüzum görmüyorum... Daba uzun seneler bu mesele üzerinde çalışılırsa ancak yavaş yavaş muvaffakiyet eseri gösterebileceğiz. Yalnız memnun olduğumuz bir şey varsa, bizî muvaffakiyete götüren şimdiye kadar kör olma hadiseleri çok azalmıştır... Hastalığa yakalanıp da kör olan pek azdır. Ümit ederim ki birkaç sene zarfında körler çarşalarını da kaldırabiliriz...”

Meclis’te Sıhhat Vekâleti bütçe müzakeresi aynı gün tamamlanarak 1937 senesi için trahom mücadele giderlerine 230.000 lira ayrılmasına karar verildi.¹¹⁰

İsmet Paşa’nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da trahom hastalığının yaygınlığına dair yaptığı gözlemleri ve halkın bu konudaki şikâyetlerini dikkate alan Sıhhat Vekâleti, mücadeleye yönelik yeni bir adım attı. 1937 yılı sonunda 10 yatak kapasitesiyle Diyarbakır Trahom Hastane ve Dispanseri hizmet sunumuna başladı.¹¹¹ Kurumda çalışmaları yürütmek üzere 1 mütihassıs tabip, 2 sıhhat

içinde bulunduğu mühim bir vatan mıntıkası göz denen en mühim uzvunun, görme denen en mühim hassasının daima ve her an tehlikesini yıllarca taşımış, beşikden itibaren göz ağrısı afeti ile hayati en şiddetli elemeler içinde sürünüp gitmiştir. Memleketin bir kısmındaki bu feci derde, bu sene, bütçesine trahom dolayısıyla yeni zam yapılmakta olan Cumhuriyet Sıhhiye Vekâletidir ki, elini koymuştur. Merkezî Gaziantep’te olan Cumhuriyetin bir trahom mücadele ordusu vardır ki, onlarla halkımızın gözü Cumhuriyetin göz bebeği olarak korunmaktadır. O havalide gözlerde yer yer trahomon bu gölgeleri görülürken, simalarda Halep çabarı adı ile maruf oyuklara tesadiif edilmektedir. Oralardaki sıhhiye irademizden insan o yolda itminan içindedir ki, bu afete karşı ilim, kati surette aciz değilse Sıhhiye Vekili Refik Saydam’ın eli bu güzel yüzlerdeki lekeyi sıyracaktır.” TBMM ZB. C., Devre:V, Cilt:18, s. 179, (24.5.1937).

¹⁰⁹ TBMM ZB. C., Devre:V, Cilt:18, s. 232, 236-238, (25.5.1937).

¹¹⁰ TBMM ZB. C., Devre:V, Cilt:18, s. 232, 236-238, (25.5.1937).

¹¹¹ *Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 352.; Diyarbakır’da trahom mücadele teşkilatının kurulmasının gerekliliğine dair ilk görüşme, Sıhhat Vekâleti’nin 1935 senesi bütçe müzakerelerinde gündeme geldi. Diyarbakır Milletvekili General

memuru, 1 hemşire, 1 kâtip ve ayniyat mutemedi, 2 hastabakıcı, 2 hademe ve 1 aşçı görevlendirildi.¹¹²

Yukarıda da bahsedildiği üzere trahom, temizlik kurallarına riayet etmeyen halk arasında, bilhassa sağlık şartlarının çok düşük olduğu köylerde yerleşen bir hastalıktı. Bu hastalığın müzmin oluşu ve ilk zamanlarda hastaya büyük sıkıntılar vermemesi nedeniyle vakalar geç tespit ediliyordu. Bu olumsuz durum da, mücadele çalışmalarını güçleştirmekteydi. Tüm bu sorunları ortadan kaldırmak ve köylünün ayağına kadar giderek hastalığı tedavi etmek amacıyla 1937 yılından itibaren “Köy Tedavi Evleri” kurulmaya başlandı. 1937’de 24 adet olan tedavi evi sayısı, 1938’de 36’ya çıkarıldı. Köy tedavi evlerinde hastalar günde iki defa ilaçlanmakta, her on beş günde bu kurumlara uğrayan doktorlar tarafından muayene edilmekte ve poliklinik yapılmaktaydı.¹¹³

1938 yılına gelindiğinde bütçeden trahom savaş çalışmalarına daha fazla pay ayrıldı ve 245.000 lira tahsis edildi.¹¹⁴ 22 Mayıs 1939 tarihinde ise 1938 senesi trahom mücadele giderlerine 25.000 lira zam yapıldı.¹¹⁵

Kazım Sevüktekin, Diyarbakır’ın Osmaniye kazasında pek çok trahomlunun bulunduğunu ve burada bir mücadele teşkilatı kurulup kurulmayacağını sordu. Dr. Refik Bey de bu meselenin hem bütçe hem de mücadele memurlarının yetiştirilmesi meselesi olduğunu ifade etti. *TBMM ZB. C.*, Devre:V, Cilt:3, s. 102, (22.5.1935); *TBMM ZB. C.*, Devre:V, Cilt:3, s. 242, 245, (25.5.1935); Diyarbakır Trahom Hastanesi’nde 22.12.1937’den 01.06.1938 tarihine kadar 3.553 kişi muayene edildi. Bu hastalardan 2.946’sına trahom teşhisi konuldu ve 46.392 kişiye ilaç tedavisi uygulandı. 2 Mayıs 1938’den itibaren 133 hasta yatırılarak tedavi altına alındı. 12 Temmuz 1938’den itibaren de ameliyatlar yapılmaya başlandı. Yapılan ameliyat adedi 364’tü. 01.06.1938’den sene sonuna kadar 9.277 kişi muayene edildi. Bunlardan 2.956’sı trahomluymdu. Aynı dönemde ilaçlanan hasta sayısı 148.433 idi. 1938 yılında Diyarbakır’da trahomlu öğrenciler için ilkökul düzeyinde bir trahom mektebi açıldı. *Cumhuriyetin 15’inci Yılında Diyarbakır*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1938, s. 71-72.; *Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 352.; Ercan Çağlayan, “Diyarbakır’da Sağlık Alanında Gelişmeler (1923-1946)”, *The Journal of Social Science Studies*, Haziran 2013, Cilt:6, Sayı:6, s. 359.; Diyarbakır Trahom Hastanesi 1955’te dispansere çevrildi. Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, Şehir Matbaası, İstanbul, 1963, s. 64.; İzzet Öztoprak vd., *Cumhuriyetin XV. Yılında Türkiye*, Cilt:III, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014, s. 1413-1416.

¹¹² *TBMM Zb. C.*, Devre:5, Cilt: 25, Ekler, s. 18, (23.5.1938).

¹¹³ *Sağlık Dergisi*, Cilt: XXIII, Sayı:10, 1949, s. 580.; Köy tedavi evleri kurulduğu zaman hastaların ilaçlarını uygulamak üzere kursa tabi tutulmuş kişiler görevlendirildi. 1951 yılından itibaren bu kurumlarda mektepli sağlık memurları istihdam edildi. *BCA*, Fon Kodu: 30.01.00., Yer No: 77.483.3.6.

¹¹⁴ 1938 senesinde trahom mücadele teşkilatında görevli personelin aldığı ücretlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. *TBMM ZB. C.*, Devre:V, Cilt:25, s. 13-20, 106, (23.5.1938); *TBMM ZB. C.*, Devre:V, Cilt:25, s. 169, (24.5.1938).

¹¹⁵ *TBMM ZB. C.*, Devre:VI, Cilt:2, s. 9, 10, 31, 104, (22.5.1939).

Trahom Mücadele Hastaneleri, Dispanserleri ve Seyyar Teşkilatın Mesaisi (1925-1938)

Türkiye’de trahom hastalığıyla mücadele etme kararı, yukarıdaki bölümde de belirtildiği üzere 1924 senesinde alındı. Fakat aynı yıl bu iş için bütçeden tahsis edilen miktar yetersiz geldiğinden ve Sıhhiye Vekâleti’nin elinde hastalığa dair kayıtlar bulunmadığından dolayı, teşkilat oluşturma çalışmalarına ancak 1925 yılında başlanabildi. 1925 senesinden 1936 senesine kadar trahom savaş hastaneleri ve dispanserlerinde ayakta, yatırırlarak tedavi edilen ve operasyon yapılan hastaların sayıları şu şekildeydi:¹¹⁶

¹¹⁶ *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 177.220.18.16.; *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 177.220.18.17.; *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 176.218.11.54.; *BCA*, Fon Kodu: 490.01., Yer No: 1464.3.2.; *BCA*, Fon Kodu: 490.01., Yer No: 1463.1.6. *İstatistik Yıllığı 1931-1932*, Cilt:5, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s. 137.; *İstatistik Yıllığı 1934-1935*, Cilt:7, Devlet Matbaası, İstanbul, 1936, s. 247.; *İstatistik Yıllığı 1936-1937*, Cilt:9, Devlet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 112.; *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl:4, Sayı:11, Şubat 1928, s. 10.; Ayberk, *Türkiye’de Trahom Mücadelesi*, s. 2.; Ayberk, “Bizde Trahom Savaşı Nasıl Yapılıyor”, s. 8.; “Cumhuriyet İdaresi 10 Senece Yüz Binlerce Vatandaşını Sıtmadan, Frengiden Kurtardı”, *Akşam*, 29 Teşrinievvel 1933, s. 24.; “Adana’da Sıhhi Vaziyet İyidir”, *Akşam*, 6 Nisan 1934, s. 6.; “Sıhhat Teşkilatımız Bir Yılda Ne Yaptı”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 29 Birinciteşrin 1934, s. 7.; 1937 yılında müracaat eden hasta sayısı ve ayakta yapılan tedavi istatistikleri hakkında ulaşılabilen kaynaklarda herhangi veriye rastlanmadı. Ancak Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı adlı eserde, 2.579 kişinin yatırırlarak tedavi altına alındığı ve 4.916 kişiye de göz ameliyatı yapıldığı belirtilmektedir. *Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938, s. 383.

Tablo.5 Trahom Mücadele Teşkilatı Hastane ve Dispanserlerinin Mesaisi (1925-1936)

Sene	Müracaat Adedi	Ayakta Yapılan Tedavi Adedi	Yatırılarak Tedavi Adedi	Göz Ameliyatları
1925	12.588	8.206	322	474
1926	5.399	5.030	583	986
1927	4.820	3.616	589	804
1928	11.711	72.318	303	557
1929	20.990	49.744	396	333
1930	81.498	232.380	390	2.643
1931	134.160	500.394	1.258	16.326
1932	56.331	1.042.917	1.535	15.189
1933	63.962	1.909.676	2.078	4.212
1934	87.815	2.059.788	2.275	4.318
1935	78.707	1.461.368	2.215	3.719
1936	92.192	2.135.748	2.232	4.034
Yekûn	650.173	9.481.185	14.176	53.595

Hastane ve dispanserlerin dışında faaliyette bulunan seyyar teşkilatın 1932-1937 yılları arasında gerçekleştirdiği çalışmalar ise aşağıdaki gibiydi:¹¹⁷

¹¹⁷ *Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı*, s. 384.

Tablo.6 Trahom Mücadele Seyyar Teşkilatı Mesaisi (1932-1937)

Yıllar	Muayene Sayısı	Trahomlu Sayısı	İlaçlananların Sayısı
1932	4.297	3.798	96.749
1933	53.921	40.499	420.819
1934	54.924	39.407	587.802
1935	67.668	50.964	531.157
1936	60.069	44.286	606.518
1937	40.879	22.113	669.151
Yekûn	281.758	161.067	2.912.196

1938 yılı itibarıyla trahom teşkilatının 13 yerde hastanesi, 21 adet dispanseri ve 36 köyde birer muayene evi bulunuyordu. Aynı yıl içinde 150.881 kişi muayene edildi, bunlardan 92.642 kişiye ilaçlama yapıldı ve hastanelerde 6.817 kişiye göz operasyonu uygulandı.¹¹⁸

Mücadeleye başlandığı dönemde trahom mıntıklarında yaklaşık yüzde 70 olan trahom endeksi, aradan 20 yıl geçmesine rağmen ancak yüzde 50'ye düşürülebildi. Körlük oranı da yüzde 2-3'den yüzde 1'e geriledi.¹¹⁹

Trahomdan Korunma (Profilaksi) ve Sağlık Propagandası Çalışmaları (1925-1938)

Trahom hastalığıyla mücadelede hastayı bulup tedavi etmek, mücadelenin ancak bir safhasını teşkil ediyordu. Bir taraftan taramalar yapılarak tespit edilen hastalar tedavi edilirken¹²⁰ diğer taraftan yeni trahom vakalarını azaltmak ve hastalığın yayılmasına neden olan kaynakları ortadan kaldırmak gerekiyordu.

¹¹⁸ Muhittin Celal Duru, *Sağlık Bakımından Köy ve Köycülük*, Cumhuriyet Halk Partisi Yayını, Sümer Matbaası, Ankara, 1941, s. 194.

¹¹⁹ Özer, agm., s. 141. *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 177.224.9.; Mücadele çalışmalarının 50. yılında trahom oranı yüzde 20'ye indirildi. Trahom nedeniyle körlüklere rastlanmaz oldu. *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 134.

¹²⁰ Mahmut Işık, "Mardin İlinde İnceleme", *IV. Trahom Semineri*, Gürsoy Basımevi, Ankara, 1967, s. 65.

Bunu sağlamanın yegâne yolu profllaktik yani koruyucu tedbirleri öğretmekten ve yaymaktan geçiyordu. Mücadelede başarıya koruyucu önlemler almadan ulaşılamayacağını takdir eden Sıhhat Vekâleti, toplum sağlığını korumaya yönelik çalışmalara da önem vermeye gayret etti.¹²¹

Korunma bahsi, bireysel, ailevi, okullarda ve ulusal korunma olmak üzere dört kısımda ele alınıyor ve bu hususta dikkat edilecek noktalar şöyle sıralanıyordu:¹²²

1- Sağlam insanlar, gözlerini tozdan, topraktan ve şiddetli güneşten sakınmalı, başkasının havlu, mendil, yorgan, yastık yüzü gibi eşyalarını kullanmamalı, günde birkaç kere ellerini ve yüzlerini sabunla yıkamalıdır. Trahomlu kimseler, hastalığın pislikten, pis yaşamaktan ileri geldiğini bilmeli, ellerini çapaklı gözlerine sürmemeli ve sabunla sık sık yıkamalı, üst başlarını, yaşadığı yerleri temiz tutmalı, gözlerini devamlı ve düzenli olarak tedavi ettirmelidir.

2- Aile, trahomun korkunç ve en tehlikeli kaynağıdır. Bu kaynaktan en çok etkilenen grup, küçük çocuklardır. Anneler kirli elleriyle, çapakla bulaşmış mendil ve başörtüleriyle çocuklarının gözlerini silmemeli, gözleri akıntılı iken çocuklarını kucaklarına almamalı, çocukların el ve yüz temizliklerine çok dikkat etmeli, sık sık sabunla yıkamalıdır. Sağlam ve temiz aileler, trahomlu hizmetçi, dadı, sütüne ve aşçıları evlerinde çalıştırmamalıdır. Çünkü bu kişilerin trahomu evdeki küçük çocuklara kolaylıkla bulaştırması söz konusudur.

3- Okullar, trahom mücadelesinde önemli bir yer işgal eder. Trahomlu talebeleri, mümkünse ayrı bir okulda toplamalı, yatılı okullarda trahomlu öğrenciler mutlaka ayrılmalıdır. Bu mümkün olmadığı takdirde, trahomlu talebeyi ayrı dershanede, bu da mümkün değilse ayrı sırada oturtmalı, bahçede sağlam çocuklardan ayrı bir yerde oynatmalıdır. Karışık bir mektepte bulunan talebelerden birinin gözünde çapaklanma ve kanlanma görülürse, bu çocuk okula devamdan men edilerek tedaviye yollanmalıdır. Gözündeki çapak ve kan geçinceye kadar da okula alınmamalıdır.

4- Trahomun yayılma ve bulaşmasında rol oynayan en mühim etkenler, temizliğe, sağlık kurallarına riayetsizlik, cehalet, fukaralık, kötü iskân şartları, su yoksulluğu ve karasinek bolluğu gibi şeylerdir. Kötü şartların ıslahı ve ortadan kaldırılmasına yönelik atılacak her adımın, insanları trahom felaketinden

¹²¹ Ayberk, *Türkiye’de Trahom Mücadelesi*, s. 27-29, 56-59.

¹²² Sunay, *a.g.e.*, s. 96.

koruyacağına ve kurtaracağına şüphe yoktur.¹²³ Bu nedenle şehirlerin caddelerini tozdan kurtarmak için günde birkaç defa sulamalı, sokaklara asfalt dökülmeli, umumî pazar yerlerinde, kahvehane, kasap, lokanta gibi mekânlarda atıklar sık sık yok edilmeli, zemin bol su ile yıkanıp sinekler azaltılmalı, şehirde açık lağım bulundurulmamalı ve hamamlarda kullanılan havlular kaynatılmadan diğer müşterilerde kullanılmamalıdır.¹²⁴ Tüm bu tedbirlerin alınmasında, resmi, hususi bütün millî teşekküller, bütün aydınlar el birliği ile çalışmalıdır.¹²⁵

Yukarıda sayılan hususları mücadele çalışmalarının vazgeçilmez bir unsuru olarak kabul eden Vekâlet, bireysel ve ailevi korunmayı temin noktasında halkı bilgilendirmek ve trahom hastalığı hakkında aydınlatmak amacıyla sağlık propagandasından faydalandı. İlk adım olarak 1924 yılında “*Trahom Hakkında Halka Nasayih*” adlı bir eser yayınlandı. Bu eserde trahom hastalığının belirtileri, bulaşma yolları, genel ve bireysel korunmadan bahsediliyordu.¹²⁶

Mücadele çalışmalarında önemli role sahip olan sağlık memurlarının hastalık hakkında bilgisini arttırmak için 1931 yılında “*Trahom Kitabı (Küçük Sıhbat Memurlarına)*” adıyla bir eser hazırlandı.¹²⁷ Bunun dışında 1932 senesinde demonstratif duvar afişleri, resimli broşür ve levhalar, kısa ve özlü nasihatleri içeren el kitapları bastırıldı.¹²⁸ Okullara, kırsallara, fabrikalara, dükkânlara kısaca

¹²³ Ayberk, *Trahom Mücadele Kılavuzu*, s. 59.

¹²⁴ *Trahom Hakkında Halka Nasayih*, s. 10.

¹²⁵ Ayberk, *Trahom Mücadele Kılavuzu*, s. 59.

¹²⁶ *Trahom Hakkında Halka Nasayih*, s. 10.

¹²⁷ Ali Rıza Erkan, *Sağlık Eğitimi ve Yayın Çalışmalarında Kırk Yıl (1922-1962)*, Ankara Basım ve Ciltleri, Ankara, s. 43.

¹²⁸ BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 176.218.11.53.; Ayberk, *Türkiye’de Trahom Mücadelesi*, s. 27-29.; *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 132.; Trahom hastalığına yönelik olarak hazırlanan levhalar renkli olarak, Dresden’de bulunan Alman Hıfzıssıhha Müzesi yardımıyla bastırıldı. *Türkiye Cumhuriyeti Sıhbat ve İctimai Muavenet Vekâleti Sıhbiye Mecmuası Fevkalade Nüshası (29 Birinci Teşrin 1933) Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi*, Hilal Matbaası, İstanbul, 1933, s. 112.; Trahom hastalığının sebepleri, belirtileri, korunma yolları ve mücadele yöntemlerini içeren ve “*Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler*” adıyla hazırlanan broşürlerden 50.000 adet çoğaltılarak, ilgili yerlere ücretsiz olarak dağıtımı sağlandı. Bu broşürde hastalıkla ilgili dikkat çekici resimlere de yer verildiği görülmüyordu. Aynı broşür 1941 yılında yeniden gözden geçirilerek “*Gözleri Kör Eden Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler*”, adıyla yeniden bastırıldı. “Sağlık Devlet İşleri”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 29 Birinci Teşrin 1933, s. 63.; *Gözleri Kör Eden Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler*, T.C. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Neşriyatından, No.33, İstanbul, 1941.; İlerleyen yıllarda sağlık propagandası faaliyetlerine devam edildi. Bu maksatla 1939 yılında 10.000, 1956 yılında ise 20.000 adet afiş bastırıldı. Erkan, *a.g.e.*, s. 5, 8.

bütün umumi ve kalabalık yerlere bu propaganda malzemelerinin dağıtımı sağlandı.¹²⁹

Propaganda çalışmalarında basından da faydalanıldı. Gazetelerde trahoma dair makaleler ve vecizlerin yer almasına, radyoda konferanslar düzenlenmesine önem verildi.¹³⁰ 1932 yılında yayınlanan 'Trahom Mücadele Talimatnamesi'yle mücadele hekimleri ile sıhhat memurları, şehir ve köylerde hastalığın zararlarını, bulaşma ve korunma yollarını halka öğretmekle sorumlu tutuldu.¹³¹ Bu doğrultuda teşkilat personeli tarafından kasaba ve köylerde bulunan okullarda, halkevlerinde memur ve zabıt kulüplerinde sık sık konferanslar verilerek halka, hastalıktan korunma çareleri öğretilmeye çalışıldı.¹³²

Sağlık propagandası çalışmalarında duvar afişleri, resimli broşürler, el ilanları, konferanslar ve gazete neşriyatı dışında sinema filmlerinden de yararlanıldı.¹³³ Örneğin Sıhhat Vekâleti'nin Avrupa ve Amerika'dan satın alıp getirttiği filmler içinde "Karasinek Teblihesi", "Temizlik" isimli sıhhi filmler de bulunuyordu.¹³⁴

Koruyucu tedbirlerin en mühimi olarak kabul edilen ailevi korumaya yönelik olarak da bazı faaliyetler gerçekleştirildi. Çünkü trahomun yayılmasında en korkunç kaynağını teşkil eden küçük çocuklar, hastalık ağırlaşmadıkça hekime götürülüyordu. Bu nedenle okullarda genç kızlar hastalık konusunda aydınlatılmaya ve anneler dispanserlere müracaat için teşvik edilmeye çalışıldı. Ayrıca küçük çocuklarının tedavisine daha fazla dikkat gösterildi.¹³⁵

Trahom bölgelerinde, okul çağında ve daha küçük yaşlardaki çocukları korumak ve bunlar arasında trahomun yayılmasını engellemek amacıyla da bir takım girişimlerde bulunuldu.¹³⁶ Özellikle ilkokullarda yapılan mücadeleye özel

¹²⁹ "Sağlık Devlet İşleri Oldu", *Hâkimiyet-i Millîye*, 29 Birinci Teşrin 1933, s. 63.; *Cumhuriyet'in İlk 15 Yılında Sağlık Hizmetleri*, Türkiye Tıp Akademisi, Yeni Seri No:4, İstanbul, 2010, s. 357.

¹³⁰ Ayberk, "Bizde Trahom Savaşı Nasıl Yapılıyor", s. 8.

¹³¹ "Trahom Mücadele Talimatnamesi", *Sıhhiye Mecmuası*, Cilt: VIII, Sayı:55, Şubat 1932, s. 14-15.

¹³² Ayberk, "Bizde Trahom Savaşı Nasıl Yapılıyor", s. 8.; Ayberk, *Türkiye'de Trahom Mücadelesi*, s. 27-29.

¹³³ Sunay, *a.g.e.*, s. 104-106.

¹³⁴ Zafer Koçlu, Sadet Altay, "Health Propoganda During The Ataturk Period", *Contextual Approaches in Sociology*, Editör: Adela Elena Popa, Hasan Arslan, Mehmet Ali Icbay, Tomas Butvilas, PL Academic Research, Frankfurt, 2015, s. 15.; *Cumhuriyet'in İlk 15 Yılında Sağlık Hizmetleri*, s. 357.

¹³⁵ Ayberk, *Türkiye'de Trahom Mücadelesi*, s. 29, 31.

¹³⁶ *Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İktimai Muavenet Vekâleti Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası*, s. 67.; *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 132.

önem verildi. Çünkü trahom oranı ilkokullarda –ortaokul ve liseye nazaran- hemen hemen iki katıydı. Çocuğun yaşı ve sınıfı yükseldikçe hastalığa yakalanma oranı azalıyor, iyileşme oranı artıyordu.¹³⁷ Mücadele mıntikasına dâhil bütün okullar, senede iki defa (öğrenci alınırken ve sene ortasında) mütehasşis hekimler tarafından muayene edilerek trahomlular ayrıldı. Bu çocuklar ya trahomlulara mahsus okullara sevk edildi yahut bu çeşit okulu olmayan yerlerde, ayrı sınıf ve sıralarda oturtuldu.¹³⁸ Örneğin 1933-1934 yılları arasında Adana’da 7, Gaziantep’te 6, Kilis’te 4, Besni’de 1, Adıyaman’da 1, Malatya’da 1, Maraş’ta 1, Urfa’da 3, Siverek’te 1 olmak üzere 25 trahom mektebi mevcuttu.¹³⁹ 1937 senesinde ise Diyarbakır’da trahomlu çocuklar için ilkokul düzeyinde ve “İsmet Paşa” adıyla bir okulda eğitim verilmeye başlandı. Çünkü 1937-1938 öğretim yılında Diyarbakır merkez ilkokullarına devam eden öğrencilerden 743’ü trahom hastasıydı. Aynı dönemde Erkek Sanat Mektebi’nde 10, Diyarbakır Lisesi’nde ise 65 trahomlu öğrenci eğitim görüyordu.¹⁴⁰

Yukarıda bahsi geçen çalışmaların dışında sıhhiye ve maarif müfettişlerinin yaptığı denetimler, hastalığın erken teşhisi açısından oldukça önemliydi. Müfettişler tetkikleri esnasında tespit ettiği trahomlu çocuklarla ilgili hazırladığı raporları sıhhat ya da maarif müdüriyetlerine gönderiyordu.¹⁴¹ Böylece hastalığı evolutif (ilerleyici) devrede ve ifrazatı bulunanlar belirliyor, hastane ya da dispanserlere sevk edilerek, gerekli tedavi ve müdahalenin yapılması sağlanıyordu. Hastalığı gerilemeye başlayan çocuklara ise okullarında, ders saatlerinden sonra, her gün memurlar tarafından ilaçları uygulanıyordu. Sıhhat Vekâleti okullardaki mücadeleyi daha etkin kılabilmek amacıyla trahom mücadele mıntikasında bulunan bütün ilkokul öğretmenlerini trahom kursuna

¹³⁷ Ayberk, *Türkiye’de Trahom Mücadelesi*, s. 18-19.; Urfa Memleket Hastanesi Göz Hastalıkları Uzmanı Dr. İrfan Hüsni, trahom hastalığının çocuklarda pek erken ve çok küçük yaşlarda ortaya çıktığını, bu hastalığın özellikle ailevi bir hastalık olduğunu belirtiyor, trahomlu bir çevrede yaşayan ve trahomlu bir anne kucagında büyüyen çocukların bu hastalıktan kurtulmasının pek mümkün olmadığını ifade ediyordu. İrfan Hüsni, “Çocuklarda Trahom”, *Sıhhiye Mecmuası*, Cilt: VIII, Sayı:57, Yeni Gün Matbaası, Ankara, Haziran 1932, s. 207.

¹³⁸ *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 176.218.11.52.; *BCA*, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No: 176.218.11.53.

¹³⁹ Hot, agm., s. 26.; Özer, agm., s. 138.

¹⁴⁰ Çağlayan, agm., s. 359-361.; Mebrure Değer, Hanzade Doğan, İnci Hot, “Atatürk Döneminde (1920-1938) Diyarbakır’da Sağlık Sorunları ve Getirilen Çözümler”, *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildiriler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2009, s. 247.

¹⁴¹ “Mekteplerdeki Trahomlu Talebeler”, *Cumhuriyet*, 4 Birincikanun 1936, s. 5.

tabi tuttu ve bu uygulamanın büyük yararları oldu.¹⁴² Sıhhat memurlarının yetersiz gelmesi nedeniyle haftada ancak iki ya da üç defa yapılan okul tedavisi, öğretmenlerin yardımı ile her gün yapılmaya başlandı. Trahomun zarar ve tehlikelerini, korunma yollarını genç nesle anlatma ve aileleri arasında yayma imkânı elde edildi.¹⁴³

Çocukları bulaşıcı hastalıklardan korumak için sinema ve tiyatro gibi kalabalık yerlere 6 yaşın altındaki çocukların götürülmesi yasaklandı. 7-12 yaşındaki çocukların ise saat 20.00'dan sonra bu gibi yerlere getirilmesi men edildi. Bu gibi yerlere çocuklarını getiren ailelere ve müessese sahiplerine kanuni işlem yapılması kararlaştırıldı.¹⁴⁴

Trahom hastalığının yayılmasında karasinekler önemli bir etken olduğundan Sıhhiye Vekâleti trahom savaş mıntikasında yer alan şehirlerde karasineklerin yok edilmesi için bütün dükkânların sinekkapanı bulundurmasını zorunlu tuttu. Köylerde yer alan gübreliklerin merkezden uzakta ve üzerleri toprakla örtülerek muhafaza edilmesi şartı getirildi. Sıhhat memurlarının eğitiminde karasinek mücadelesi üzerinde de duruldu. Ayrıca karasineklerle mücadelede başarıyı temin etmek amacıyla 12 maddelik bir talimatname hazırlandı.¹⁴⁵

Sonuç

Bulaşıcı hastalıklar bir toplumu ekonomik, sosyal ve askeri açıdan zafiyete uğratan en önemli halk sağlığı problemlerinden biridir. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk yıllarında sıtma, frengi, verem gibi önemli bulaşıcı hastalıklar

¹⁴² Ayberk, *Türkiye'de Trahom Mücadelesi*, s. 18-19.; 1934 yılı sonunda Adana'da Gazipaşa İlkokulu'nda da bir trahom kursu açıldı. Dördü köy, dördü şehirde görevli olan toplam sekiz öğretmene üç hafta boyunca eğitim verildi. "Adana'da Trahom Kursu", *Hâkimiyet-i Millîye*, 10 Birinci Teşrin 1934, s. 5.; "Trahom Kursu", *Zaman*, 12 Teşrinievvel 1934, s. 2.; 1955 yılında ise Adana, Adıyaman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Erzincan, Gaziantep, Hatay, İçel, Maraş, Mardin, Malatya, Muş, Siirt, Urfa, Tunceli ve Van vilayetleri dahilinde, sağlık memuru bulunmayan yerlerde yapılacak trahom mücadelesinde, tatil aylarında ya da mesai saatleri haricinde öğretmenlerin çalıştırılmasına ve bu mesailerine karşılık ayda 50 lira ödenmesine karar verildi. *BCA*, Fon Kodu: 30.18.01.02., Yer No: 140.81.16.

¹⁴³ Ayberk, *Türkiye'de Trahom Mücadelesi*, s. 18-19.; Ayberk, "Bizde Trahom Savaşı Nasıl Yapılıyor", s. 8.

¹⁴⁴ *Erzurum*, 10 İkinci Teşrin 1930, s. 4.

¹⁴⁵ Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 241-248.; Ayberk, *Türkiye'de Trahom Mücadelesi*, s. 31.; Trahom Mücadele Teşkilatı Reisi Dr. Ömer Kâşif, Adıyaman'da aşçıların ve esnafın ellerinde kaplarla hastaneye geldiklerini, formol solüsyonu alarak bunu dükkânlarına koyduklarını, böylece sineklerle mücadele edildiği belirtiyordu. Kâşif Ömer, *a.g.e.*, s. 86.

arasında yer alan trahomla da sistematik olarak mücadele edilmesine karar verildi. Vakit kaybetmek istemeyen Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, 1925 senesinde, Besni, Adıyaman ve Malatya'da trahom savaş çalışmalarını başlattı. Halkın trahom tedavi hizmetlerine erişimini engelleyen ekonomik yetersizlikler ve olumsuz seyahat koşulları gibi unsurları bir nebze de olsa ortadan kaldırmak için sabit kurumların dışında seyyar kurumlar da tesis edildi. Mücadeleye başlanıldığı ilk dönemde tıbbi malzeme, bina ve sağlık personeli yetersizliği gibi meseleler, nitelikli hizmet sunumu açısından büyük sorun teşkil etti. Ancak bütçeden ayrılan payın-istenilen düzeyde olmasa da- yavaş yavaş arttırılmasıyla teşkilat da gelişmeye başladı. Mücadele alanı kapsamına yeni bölgeler dâhil edildi. 1938 yılının sonuna gelindiğinde ülkede 13 trahom hastanesi, 21 adet dispanser ve 36 köy tedavi evi bulunuyordu. Tüm hizmetler ücretsiz olarak sunulduğundan bu durum, başvuruların artışı açısından teşvik edici bir unsur oldu. Böylece milyonlarca hasta polikliniklere, on binlerce hasta ise hastaneye başvurarak, hiçbir bedel ödemedi tedavi hizmeti alma imkânına kavuştu.

Trahomla savaş faaliyetlerinde gösterilen gayret ve kararlı tutum takdire değer olmakla birlikte, 1938 senesinin sonuna gelindiğinde hedeflenen başarıya ulaşamadı. Başarısızlığın nedenleri analiz edildiğinde -ancak uzun vadede çözüme kavuşturulabilecek- birden fazla problemin, mücadele çalışmalarını olumsuz etkilediği görülüyordu.

Öncelikle bahsi geçen dönemde, yolu, okulu ve suyu olmayan birçok köyde sadece tedavi hizmetleri sunumuyla, trahomu tamamen yok etmek imkânsızdı. Hijyen kurallarının gereğinin ve öneminin halk tarafından benimsenmesi, bilinç düzeyinin arttırılması, çevre sağlığı hizmetlerinin ve uygun olmayan yaşam şartlarının iyileştirilmesi gerekiyordu. Bir başka deyişle trahom savaşında başarı elde etmek için toplumun sosyal yaşam standartlarının yükseltilmesi şarttı. Ancak neredeyse aralıksız olarak on yıl boyunca süren savaşlardan yeni çıkan Türkiye Cumhuriyeti'nde sosyal, kültürel ve ekonomik refahın sağlanması yılları alacaktı. Dolayısıyla halkın eğitimsizliği, batıl inançları ve içinde yaşadığı olumsuz koşullar, trahom mücadelesinde erişilmek istenilen hedeflerin gerçekleştirilmesini engelledi.

1924-1938 seneleri arasında trahom mücadele çalışmalarında arzu edilen başarının elde edilememesinin bir diğer nedeni, ülkedeki trahom endeksini belirlemeye yönelik çabaların yetersizliği idi. Mücadele mıntıklarında zaman zaman yapılan taramalar sınırlıydı ve tüm ülkeyi kapsayan bir tarama gerçekleştirilemedi. Hatta trahomla mücadele çalışmalarının 40. yılına gelindiğinde bile halen ülkedeki hastalık oranı sağlıklı olarak belirlenememişti.

Bu da tabiri caizse mücadele edilecek düşman hakkında bilgi yetersizliği ve zafiyet anlamına geliyordu.

Sağlık hizmetleri sunumunun başarıya ulaşmasında elbette yeterli sağlık insan gücünün temini de büyük önem arz etmekteydi. Ancak yüksek ücretler ödenmesine rağmen bahsi geçen dönemde, istenilen düzeyde yetişmiş sağlık insan gücü istihdam edilemedi. Çalışmaların 20. yılına gelindiğinde bile, bu iş için tahsis edilen kadroların yarısının boş olduğu görülmüyordu.

Yukarıda bahsedilen tüm sorunların yanında trahom mücadele faaliyetlerin etkinliği ve verimliliği açısından büyük önem arz eden bir diğer husus, tahsisat meselesiydi. Sıhhat Vekâleti bütçesinden trahom savaş çalışmalarına ayrılan miktar yetersizdi. Mevcut finansal sıkıntılarla çalışmaların sürdürülmesi çok güçtü. Dolayısıyla istenilen başarının kısa vadede elde edilmesinin mümkün olamayacağı ortadaydı.

Sonuç olarak Sıhhat Vekâleti'nin Cumhuriyet'in ilk yıllarında hazırladığı sağlık programında önemli hedeflerden biri olarak yer alan trahom mücadelesi ivedilikle ele alınmasına ve faaliyetlere başlanılmasına rağmen, yukarıda bahsi geçen problemler neticesinde arzu edilen hedefe ulaşamadı. Ancak bu noktada şunu belirtmek gerekir ki, gerçekleştirilen tüm çalışmalar, ilerleyen yıllarda örgütün sağlam temeller üzerine inşa edildiğini gösterdi. Zamanla teşkilatın genişletilmesi, ülkedeki sosyal, kültürel ve ekonomik refahın artması, tedavide antibiyotiklerin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, mücadele çalışmalarında ulaşılacak istenilen hedefe daha çok yaklaşıldı.

Kaynaklar

“Adana’da Bir Trahom Hastanesi Açılacak”, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1930) 14 Şubat.

“Adana’da Sıhhi Vaziyet İyidir”, *Akşam*, (1934) 6 Nisan.

“Adana Trahom Hastanesi”, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1930) 3 Kânunuevvel.

“Adana’da Trahom Kursu”, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1934) 10 Birinci Teşrin.

Akşam, (1929) 4 Kânunuevvel.

Akşam, (1933) 20 Mart.

ALTAY Sadet (2013) Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tokat Vilayetinde Sağlık Hayatı ve Sorunları (1923-1938) *Tokat Sempozyumu-Bildiriler 01-03 Kasım 2012*, Cilt: III, Özyurt Matbaacılık, Ankara.

----- (2015) Atatürk Dönemi Sağlık Politikalarının Halka Yansımasında Öncü Kurumlar: Numune Hastaneleri (1924-1938), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi)* Ankara.

- ARIKAN Ayten (2005) Millî Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri, *İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi)* İstanbul.
- AYBERK Nuri (1936) Bizde Trahom Savaşı Nasıl Yapılıyor, *Cumhuriyet*, 7 İkincikanun.
----- (1936) *Türkiye’de Trahom Mücadelesi*, Kader Basımevi, İstanbul.
----- (1937) *Trahom Mücadele Kılavuzu*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
- AYDOĞAN, Erdal (2004) Üçüncü Umumi Müfettişliği’nin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer’in Bazı Önemli Faaliyetleri, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 33-34, Mayıs-Kasım, s. 1-14.
- Aynı Tarihi* (1929) Matbuat Umum Müdürlüğü, Birincikanun-İkincikanun.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01. Yer No: 1464.6.1.148.
BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 1464.3.2.
BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 1463.1.6.
BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 176.218.11.52.
BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 176.218.11.53.
BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 176.218.11.54.
BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 177. 220.17.2.
BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 177.220.18.16.
BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 177.220.18.17.
BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 177.224.9.
BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 1463.1.1.
BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 13.75.20.
BCA, Fon Kodu: 30.01.00. Yer No: 77.483.3.6.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.01. Yer No: 20.45.3.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.01. Yer No: 20.45.17.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.01. Yer No: 23.18.11.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.01. Yer No: 24.30.11.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.01. Yer No: 29.33.9.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02. Yer No: 33.7.11.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02. Yer No: 35.28.19.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02. Yer No: 82.26.12.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02. Yer No: 93.101.12.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02. Yer No: 49.79.13.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02. Yer No: 60.97.19.

- BCA, *Fon Kodu*: 30.18.01.02. *Yer No*: 62.11.2.
- BCA, *Fon Kodu*: 30.18.01.02. *Yer No*: 51.9.7.
- BCA, *Fon Kodu*: 30.18.01.02. *Yer No*: 140.81.16.
- BATUR Fuat (1955) Trahoma Karşı Milletlerarası Bir Mücadelenin Ele Alınması, *Sağlık Dergisi*, Cilt: XXIX, Sayı: 11. s. 684-686.
- BENGİSU Naci (1942) *Trahom İctimaî Zararları ve Korunma Çareleri*, Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul.
- BEYSANOĞLU Şevket (1963) *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, Şehir Matbaası, İstanbul.
- Cenup Vilayetlerimizde Trahomla Nasıl Savaşılıyor?, *Ulus*, (1935) 7 İllkânun.
- Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı* (1938) Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
- Cumhuriyet İdaresi 10 Senede Yüz Binlerce Vatandaşını Sıtmadan, Frengiden Kurtardı, *Akşam*, (1933) 29 Teşrinievvel.
- Cumhuriyet'in İlk 15 Yılında Sağlık Hizmetleri* (2010) Türkiye Tıp Akademisi, Yeni Seri No:4, İstanbul.
- Cumhuriyetin 15'inci Yılında Diyarbakır* (1938) Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır.
- ÇAĞLAYAN Ercan (2013) Diyarbakır'da Sağlık Alanında Gelişmeler (1923-1946), *The Journal of Social Science Studies*, Cilt:6, Sayı:6, Haziran, s. 351-365.
- Çocuklarda Trahom, *Sıhhiye Mecmuası*, (1932) Cilt: VIII, Sayı:57, Yeni Gün Matbaası, Ankara, Haziran, s. 207-209.
- DEĞER, Mebrure, Hanzade Doğan, İnci Hot (2009) Atatürk Döneminde (1920-1938) Diyarbakır'da Sağlık Sorunları ve Getirilen Çözümler, *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildiriler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, s. 239-412.
- Devlet Sıhhiye Teşkilatı Elindeki Vesait Nispetinde Azami Gayretle Milletın Hayat ve Selametini Korumayacak Olan Tedbirleri İhmal Etmemektedir, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1929) 12 Mart. *Dirim* (1949) Cilt: XXIV, Sayı:8, (Mart).
- Diyarbakır Halkevi'nde, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1932) 13 Temmuz.
- DURU Muhittin Celal (1941) *Sağlık Bakımından Köy ve Köycülük*, Cumhuriyet Halk Partisi Yayını, Sümer Matbaası, Ankara.
- Düstur*, (1926) Tertip 3, Cilt:7, Ankara.
- Düstur*, (1928) Tertip 3, Cilt:8, Ankara.
- Düstur*, (1948) Tertip 3, Cilt:9, Ankara.
- ERKAN, Ali Rıza (1963) *Sağlık Eğitimi ve Yayın Çalışmalarında Kırk Yıl (1922-1962)*, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara.
- Erzurum*, (1930) 10 İkinci Teşrin.
- Erzurum*, (1934) 12 Şubat.
- Erzurum*, (1935) 13 Mayıs.

- Erzurum'un Sıhhi Durumu Hakkında, *Erzurum*, (1939) 21 Birinciteşrin.
- Gaziantep'te Trahomla Mücadele, *Cumhuriyet*, (1936) 27 Ağustos.
- Gözleri Kör Eden Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler* (1933) T.C. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Neşriyatından, No.33, Ankara.
- Gözleri Kör Eden Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler* (1941) T.C. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Neşriyatından, No.33, İstanbul.
- Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi* (1939) Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
- Hâkimiyet-i Millîye*, (1925) 6 Kânunusani.
- Hâkimiyet-i Millîye*, (1925) 13 Temmuz.
- Hâkimiyet-i Millîye*, (1925) 23 Temmuz.
- Hâkimiyet-i Millîye*, (1925) 31 Temmuz.
- Hâkimiyet-i Millîye*, (1929) 12 Mart.
- Halkenlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hıulasası* (1936) Ulus Basımevi.
- Hasan Tahsin (1932) *Sivas Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası*, Hilal Matbaası, İstanbul.
- HOT İnci (2003) Ülkemizde Trahom İle Mücadele, *Tıp Etiği-Hukuku Tarihi*, Cilt:11, Sayı:1, s. 22-29.
- IŞIK Mahmut (1967) Mardin İlinde İnceleme, *IV. Trahom Semineri*, Gürsoy Basımevi, Ankara, s. 63-66.
- İNÖNÜ İsmet (2001) *Defterler (1919-1973)*, Haz: Ahmet Demirel, 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İstatistik Yıllığı 1931-1932*, (1933) Cilt:5, Devlet Matbaası, İstanbul.
- İstatistik Yıllığı 1934-1935*, (1936) Cilt:7, Devlet Matbaası, İstanbul.
- İstatistik Yıllığı 1936-1937*, (1939) Cilt:9, Devlet Matbaası, İstanbul.
- İrfan Hüsni (1932) Çocuklarda Trahom, *Sıhhiye Mecmuası*, Cilt: VIII, Sayı:57, Yeni Gün Matbaası, Ankara, Haziran, s. 202-211.
- Kâşif Ömer (1934) *Muhtasar Trahomoloji ve Bazı Mühim Munzama Hastalıkları*, Doğruöz Matbaası.
- KESKİNBORA Kadircan (2009) Atatürk Döneminde Trahomla Mücadele Tarihçesine Bakış, *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildiriler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- KOYLU Zafer, Sadet Altay (2015) Health Propoganda During The Ataturk Period, *Contextual Approches in Sociology*, Editör: Adela Elena Popa, Hasan Arslan, Mehmet Ali Icbay, Tomas Butvilas, PL Academic Research, Frankfurt.
- Körler Memleketi, *Akşam*, (1930) 22 Haziran.
- KÜÇÜKUĞURLU Murat (2008) *Erzurum Belediyesi Tarihi-I Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930)*, Erzurum Kitaplığı, Dergâh Yayınları, 1. baskı, İstanbul, (Eylül).

- Mazhar Osman (1933) *Sıhhat Almanağı*, Kader Matbaası, İstanbul.
- Meclis Dün de Bütçeyi Konuştu, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1933) 18 Mayıs.
- Memleketimizin Sıhhi Vaziyeti, *Cumhuriyet*, (1929) 20 Mart.
- Mekteplerdeki Trahomlu Talebeler, *Cumhuriyet*, (1936) 4 Birincikanun.
- Muhterem Sıhhiye Vekilimiz Refik Beyle Mülakat, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1926) 10 Mart.
- NATAF R., A. Cuenod (1938) *Trabom*, Çev. Murat Rami Aydın, Devlet Basımevi, İstanbul.
- Niyazi İsmet (1931) *Küçük Sıhhat Memurlarına Mabsus Trabom ve Sair Göz Sâri Hastahkları*, T.O. Matbaası, Ankara.
- Nuri Fehmi (1927) *Trabom*, Millî Matbaa, İstanbul.
- (1933) Trabom, *Sıhhat Almanağı*, Kader Matbaası, İstanbul, s. 758-763.
- ÖZER Sevilay (2014) Türkiye’de Trahomla Mücadele (1925-1945), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 54, Bahar, s. 121-152.
- ÖZTAN M. Sabit (1949) *Göz Hastahklklarından Trabomu Tanyalım Kendimizi Korumalım*, Cemal Azmi Matbaası, İstanbul.
- ÖZTOPRAK İzzet, vd., (2014) *Cumhuriyetin XV. Yılında Türkiye*, Cilt:III, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- ÖZTÜRK Saygı (2003) *Kasadaki Dosyalar*, Ümit Yayıncılık, Ankara.
- (2007) *İsmet Paşa’nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Resmi Gazete* (1930) Sayı:1489, 6 Mayıs.
- Resmi Gazete* (1932) Sayı:1996, 7 Kânunusani.
- Sağlık Dergisi* (1949) Cilt: XXIII, Sayı:10.
- Sağlık Devlet İşi Oldu, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1933) 29 Birinci Teşrin.
- Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl* (1973) S.S.Y.B Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nın 25 Yıllık Çalışmaları (1948) *Sağlık Dergisi*, Cilt: XXII, Sayı: 10–11, Ekim-Kasım, s. 1-118.
- SEREN Suat (1949) Türkiye’de Körlükler ve Körlük Sebepleri, *Sağlık Dergisi*, Cilt: XXIII, Sayı:3, s. 130-136.
- SERT Gürkan (2002) İkinci Millî Tıp Kongresi’nde (1927) Dr. Vefik Hüsnü Bulat’ın Sunduğu Türkiye’de Trahom Coğrafyası İsimli Bildirinin Türkiye Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi, *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: III, 1-6 Eylül, s. 1517-1520.
- Sıhhat İşleri, *Cumhuriyet*, (1929) 2 Haziran.
- Sıhhat Teşkilatımız Bir Yılda Ne Yaptı, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1934) 29 Birinciteşrin.
- Sıhhiye Mecmuası* (1928) Yıl:4, Sayı:11, Şubat.

Sıhhiye Mecmuası (1929) Cilt: V, Sayı:22, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, Kânunusani.
Sıhhiye Müsteşarı Şehrimizde, *Cumhuriyet*, (1933) 21 Kânunusani.
Sıhhiye Vekilinin Beyanâtı, *Akşam*, (1929) 4 Kânunuevvel.
Sıhhiye Vekilimizin Beyanâtı, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1927) 12 Nisan.
Sıhhiye Vekilliğinin Mücadele Mesaisi, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1930) 16 Şubat.
Sıhhiye Vekâleti Neler Düşünüyor, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1924) 29 Kânunusani.
SUNAY Naşid (1945) *Trabom*, İdeal Matbaa, Ankara.
Trahom Hakkında Mühim Bir Karar, *Akşam*, (1932) 23 Eylül.
Trabom Hakkında Halka Nasâyib (1340/1924) Hilal Matbaası, Dersaadet.
Trahom Mücadelesi, *Akşam*, (1932) 10 Şubat.
Trahom Mücadele Talimatnamesi, *Sıhhiye Mecmuası* (1932), Cilt: VIII, Sayı:55, s. 14-15.
Trahomun Sıhhi ve İctimai Nokta-i Nazarından Görünüşü Trahom Mücadelesi, *Sıhhiye Mecmuası*, (1928) Yıl:4, Sayı:18.
Trabom (1955) Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Neşriyatından No.193, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara.
Trahoma Karşı Esaslı Bir Mücadele Başladı, *Akşam*, (1931) 27 Kânunuevvel.
Trahom Kursu, *Zaman*, (1934) 12 Teşrinievvvel.
Trahomla Mücadele, *Akşam*, (1932) 6 Kânunusani.
Trahom Mücadelesi, *Akşam*, (1933) 15 Teşrinievvvel.
Trahom Mücadelesi, *Cumhuriyet*, (1933) 16 Kânunusani.
Trahom Mücadelesi İçin Seyyar Teşkilat, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1930) 10 Haziran.
Trahom Mücadele Reisliği, *Zaman*, (1934) 16 Eylül.
Trahomla Mücadele Tahsisatı, *Hâkimiyet-i Millîye*, (1924) 6 Kânunusani.
Trahom Mücadele Talimatnamesi, *Sıhhiye Mecmuası*, (1932) Cilt: VIII, Sayı:55, s.1-35.
Trabom Mücadele Talimatnamesi (1933) T.C. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, Ankara.
Trahomun Sıhhi ve İctimai Nokta-i Nazarından Görünüşü Trahom Mücadelesi, *Sıhhiye Mecmuası*, (1928) Yıl:4, Sayı:18, s. 74-76.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZB. C.), (1935) Devre: V, Cilt:3.
TBMM ZB. C., (1339/1923) Devre: II, Cilt: 1.
TBMM ZB. C., (1340/1924) Devre: II, Cilt: 7/1.
TBMM ZB. C., (1341/1925) Devre: II, Cilt: 13.
TBMM ZB. C., (1341/1925) Devre: II, Cilt: 15.
TBMM ZB. C., (1340/1924) Devre: II, Cilt: 10.
TBMM ZB. C., (1926) Devre: II, Cilt: 25.

- TBMM ZB. C., (1927) Devre: II, Cilt: 31.
- TBMM ZB. C., (1928) Devre: III, Cilt: 3.
- TBMM ZB. C., (1930) Devre: III, Cilt: 19.
- TBMM ZB. C., (1933) Devre: IV, Cilt: 15.
- TBMM ZB. C., (1934) Devre: IV, Cilt: 20.
- TBMM ZB. C., (1935) Devre: V, Cilt: 3.
- TBMM ZB. C., (1936) Devre: V, Cilt: 11.
- TBMM ZB. C., (1937) Devre: V, Cilt: 18.
- TBMM ZB. C., (1938) Devre: 5, Cilt: 25.
- TBMM ZB. C., (1939) Devre: VI, Cilt: 2.
- Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Sıbhiye Mecmuası Ferkalade Nüshası (29 Birinci Teşrin 1933) Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi (1933)* Hilal Matbaası, İstanbul.
- TÜZMEN, Behiç (1967) Memleketimizde Trahom ve Glokom İlişkileri Konusu, *Ankara Numune Hastanesi Bülteni*, Cilt: VII, Sayı: 4 (40), Yıl: VII, Temmuz-Ağustos, s. 675-710.
- Ulus*, (1936) 1 Haziran.
- Vefik Hüsni (1927) *Türkiye Trabom Coğrafyası*, Kader Matbaası, Ankara.
- Yurdun Sağlık İşleri, *Zaman*, (1935) 27 Mayıs.
- YÜCEL İdris (2016) Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934), TTK Yay, Ankara.
- YÜCEL İdris (2011) Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914), *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:7, Sayı:14, s. 65-86.